

Στὸ φῶς τῆς πρόνοιας ὡς ἐρμηνευτικοῦ πλαισίου ἢ κριτικῆ τοῦ Καμαριώτη ἐκτυλίσσεται χωρὶς λεπτεπίλεπτες διαφοροποιήσεις: Τὸ «ἀξύμβλητον» τῆς εἰμαρμένης καὶ τῆς πρόνοιας, τὶς ὁποῖες ὁ Πλήθων «εἰς ταυτὸν συνάγει»¹, ἀποδεικνύεται μὲ τὴ διατύπωση τοῦ ὑπεραπλουστευτικοῦ ἐρωτήματος «πῶς» μπορεῖ νὰ εἶναι «ἀγαθὸς ὁ Θεός, καὶ ὑπεράγαθος, καὶ πάντὸς ἀγαθοῦ αἷτιος καὶ μόνος ἀληθῶς αἷτιος», ἂν, ἐννοεῖται, δὲν προνοεῖ γιὰ τὰ τοῦ κόσμου τούτου². Ἡ πίστη τοῦ εὐσεβοῦς Καμαριώτη στὴν ἀγαθότητα τοῦ δικοῦ του Θεοῦ προάγεται, δηλαδή, σὲ φιλοσοφικὸ ἐπιχείρημα καὶ μάλιστα σὲ ἐπιχείρημα ἱκανὸ νὰ ἀποσαφηνίσει τὸ «ἀξύμβλητον» δύο ἀρκούντως χάρη στὴ θεολογικὴ προέλευσή τους δυσερμηνευτῶν ἐννοιῶν: Οἱ ἐννοίες τῆς εἰμαρμένης καὶ τῆς πρόνοιας εἶναι «ἀξύμβλητες» μεταξύ τους, γιατί ἡ πρώτη εἶναι ὄχι μόνον «ἀγαθῶν αἷτια ... ἀλλὰ καὶ μὴ ἀγαθῶν»³, ἐνῶ ἡ δεύτερη προβάλλει ὡς αἷτια μόνον ἀγαθῶν, ἀφοῦ ἀκόμη καὶ τὰ «ἄλλα τινὰ τινῶν ἀγαθῶν αἷτια ... μεθέξει τοῦ μόνου ἀγαθοῦ εἰσὶν αἷτια»⁴.

Ἡ ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση τοῦ «ἀξύμβλητου» τῆς εἰμαρμένης καὶ τῆς πρόνοιας μὲ τὴν ἐννοια τοῦ ἀγαθοῦ, ἢ ὁποῖα στὸ ὑπὸ συζήτηση κείμενό μας ὑποκαθιστᾶ - χωρὶς νὰ ὁμολογεῖται - τὴν ἐννοια τοῦ Θεοῦ⁵, ὁδήγησε, ὡστόσο, τὸν Καμαριώτη στὴ διατύπωση μιᾶς σειρᾶς θέσεων καὶ ἀπόψεων θεολογικοῦ οὐσιαστικῶς χαρακτήρα, ποὺ στὸ σύνολό τους φαντάζουν γενικὰ ὡς ἓνας καλοστημένος σωρείτης μὲ ἀφετηρία τὴ διλημματικὴ πρόταση «ἢ ἔσται τι τῷ ἀγαθῷ ἀντικαθιστάμενον, ἢ εἰμαρμένη δηλαδή ... ἢ οὐδενὸς τῶν ὄντων αἷτιον τὸ ἀγαθόν, ἢ οὐ αὐτὴ αἷτιον, ἀλλὰ Διὶ τὰ ὄντα ὀρίζεται»⁶. Ἡ ἐκτύλιξη τῶν πιθανῶν ἀπαντήσεων στὶς ὑποθέσεις, ποὺ ἡ διλημματικὴ αὐτὴ πρόταση ἐμπερικλείει, μᾶς ἀποκαλύπτει, βέβαια, τὴν ἀξιοπρόσεκτη δεινότητα τοῦ Καμαριώτη νὰ ἐπιχειρηματολογεῖ θέτοντας καὶ κάποια ρητορικὰ κατὰ βάση ἐρωτήματα⁷, ταυτόχρονα ὅμως εἶναι ἐνδεικτικὴ καὶ τῆς δέ-

1. Ὁ.π.: «ἐναντίον γὰρ καὶ πάντῃ ἀξύμβλητον, εἰμαρμένη πρόνοια, εἰ δεῖ γε οὕτως εἰπεῖν· εἰ καὶ Πλήθων εἰς ταυτὸν συνάγει πρόνοιάν τε καὶ εἰμαρμένην.»

2. Ὁ.π.

3. Ὁ.π.: «οὐ γὰρ ἀγαθῶν αἷτια μόνον ἢ εἰμαρμένη, ἀλλὰ καὶ μὴ ἀγαθῶν, εἴγε πάντα καθ' εἰμαρμένην, καὶ οὐδὲν ὅ,τι μὴ κατ' αὐτήν.»

4. Ὁ.π.: «εἰ γὰρ καὶ ἄλλα τινὰ τινῶν ἀγαθῶν αἷτια, ἀλλὰ μεθέξει τοῦ μόνου ἀγαθοῦ εἰσὶν αἷτια.»

5. Ἡ ὑποκατάσταση συντελεῖται σὲ τρεῖς φάσεις: Στὴν πρώτη ἢ δίκη τῶν Θεῶν τοῦ Πλήθωνα ἀντικαθίσταται ἀπὸ τὴν πρόνοια τοῦ Θεοῦ τοῦ Καμαριώτη (ὁ.π.): στὴ δεύτερη εἰσάγεται ἡ ἐννοια τοῦ ἀγαθοῦ καὶ ὑπεραγαθοῦ Θεοῦ, ποὺ προβάλλεται ὡς «πάντὸς ἀγαθοῦ αἷτιος καὶ μόνος ἀληθῶς αἷτιος» (ὁ.π.): στὴν τρίτη ἀναφέρεται μόνο τὸ ἀγαθόν (ὁ.π., σ. 120 κ.έ.): «ἢ ἔσται τι τῷ ἀγαθῷ ἀντικαθιστάμενον, ἢ εἰμαρμένη δηλαδή, ὃ τῶν ὄντων ὀριστικόν τε καὶ ποιητικόν, καὶ οὕτως, ἢ οὐδενὸς τῶν ὄντων αἷτιον τὸ ἀγαθόν, ἢ οὐκ αὐτὴ (ἢ εἰμαρμένη, Ν.Κ.Ψ.) αἷτιον, ἀλλὰ Διὶ τὰ ὄντα ὀρίζεται.»

6. Ὁ.π., σ. 120 κ.έ. Βλ. προηγούμενη σημείωση.

7. Πρβλ. ὁ.π., σ. 122: «ὃ πῶς αὐτοῖς (τῷ ἀγαθῷ καὶ τῇ εἰμαρμένη, Ν.Κ.Ψ.) τὸ

σμευσῆς του στὸ ὄραμα, ποὺ ἡ ἤδη διαμορφωμένη ἀπὸ τὴν πίστη του δική του ἀλήθεια ἐπιτάσσει. Γι' αὐτὸ καὶ τὸ τελικὸ συμπέρασμα του, ποὺ ἐρείδεται κυρίως στὴν ἀναμφίβολα ὀρθὴ παρατήρηση, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία «εἰ ὠρισμένα τε εἶη καὶ εἰμαρμένα πάντα τὰ μέλλοντα, οὐδὲ βουλευέσθαι δεοὶ ἂν, οὐδὲ πραγματεύεσθαι»¹, εἶναι τὸ ἀναμενόμενο: «οὔτε εἰμαρμένη λοιπὸν ἔστιν, οὔτε τὰ μέλλοντα πάντα ὠρισθαι τε ἐξ αἰῶνος, καὶ δέδοται καθ' εἰμαρμένην.»²

Στὴν εὐλογη ἀπορία μας ὡς πρὸς τὸ «πῆ ... πρὸς ἡμῶν» καὶ «πῆ ... οὐ πρὸς ἡμῶν» ἦταν ἡ ἀντίθεση - ἐπισήμανση τοῦ Πλήθωνα στὴν περὶ εἰμαρμένης διδασκαλία του, ὁ Καμαριώτης δὲν μᾶς προσφέρει σαφεῖς ἀπαντήσεις, ἂν καὶ τὴν ἴδια ἐκτίμηση ἐπαναλαμβάνει καὶ ἀμέσως μετὰ τὴ διατύπωση τοῦ τελικοῦ συμπεράσματός του: «Πλήθων δὲ τὴν αὐτῷ προχειρισθεῖσαν ἀντίθεσιν ἐπιλυόμενος, μέχρι μὲν τινος, ὀρθοῦ ἔχεται λόγου, καὶ τῇ ἀληθείᾳ συνάδει.»³ Τὸ σημεῖο τοῦ «ὀρθοῦ λόγου», στὸ ὁποῖο φτάνει ὁ Πλήθων «τὴν αὐτῷ προχειρισθεῖσαν ἀντίθεσιν ἐπιλυόμενος», μπορούμε ἀσφαλῶς νὰ διακριβώσουμε παρακολουθώντας τὴν ἐρμηνεία τοῦ Καμαριώτη μὲ ἀφετηρία τὴν ἔννοια τῆς πρόνοιας καὶ ὄχι τῆς δίκης· ἔτσι, ὅμως, ἡ ἀπορία μας μεταφέρεται σὲ ἐπίπεδο καὶ δεοντολογίας - ἂν, δηλαδή, ἐπιτρέπεται ἡ ἀλλαγὴ ἐρμηνευτικῶν πλαισίων - καὶ οὐσίας - ἂν ἡ ἔννοια πρόνοια καὶ συνακόλουθα ἡ «ἀλήθεια» τοῦ Καμαριώτη ἔχει μεγαλύτερη σχέση μὲ τὸν ὀρθὸ λόγον ἀπὸ ὅ,τι ἡ ἔννοια τῆς Πληθόνειας δίκης.

Παραμένοντας μὲ ἀναπάντητες τίς εὐλογες ἀπορίες μας σὲ ὁποιοδήποτε ἐπίπεδο, δὲν πρέπει, ὡστόσο, νὰ μὴν ὑπογραμμίσουμε ὅτι ἡ παρουσίαση καὶ κριτικὴ τῆς ἀντίθεσης - ἐπισήμανσης τοῦ Πλήθωνα ἀπὸ τὸν Καμαριώτη εἶναι ἡ μόνη, ποὺ δὲν εἰσάγεται μὲ καὶ δὲν συνοδεύεται ἀπὸ τίς γνωστές

ἀγαθὸν καὶ ἄλυπον, τὸ ἀπαθὲς καὶ εὐδαιμον διασώσεται, ἐφιεμένοις μὲν τὸ λυποῦν ἐκ μέσου ποιῆσαι, μὴ μέντοι καὶ δυναμένοις; ἔπειτα δέ, διατὶ ἰσοπαλῆς ἡ τοιαύτη δύναμις ἐν ἀμφοῖν· ἢ διὰ τὸ ἀγαθόν;» Πρβλ. ἐπίσης σ. 126: «τίς δὲ καὶ τὸν δοῦλον κολάσεται ἀμαρτάνοντα, ἢ τὴν γυναῖκα εἰς δικαστήριον ἀναβιβάσεται μοιχευθεῖσαν, ἢ τὸν ἄλόντα φόνου κρινεῖ, καὶ ὑπὲρ τοῦ φονευθέντος δικάσεται, καὶ δίκην λήψεται παρ' αὐτοῦ;»

1. Ὁ.π., σ. 124. Ἡ συνέχεια τοῦ παραθέματος: «ὁ γὰρ πάντως εἰμαρται, βουλευόμενοις ἔσται καὶ μὴ, πραγματευόμενοις τε ὁμοίως καὶ μηδὲν πράττουσι τὸ παράπαν. καὶ τί δεῖ λοιπὸν βουλευτήρια συνιστᾶν, καὶ πράξεις ἐγχειρεῖν. οὐ δεόντως ἀλλ' εἰς κενὸν πονοῦντας, εἰ καθ' εἰμαρμένην ἅπαντα, καὶ οὐδὲν παρὰ τὴν ἡμετέραν πράξιν τε καὶ ἐνέργειαν· οὐδ' αὐτὸ τὸ ἐνεργεῖν ἡμᾶς, ὡς οὕτως εἰπεῖν, κατὰ τὸν εἰμαρμένη πάντα τιθέμενον. ὁ καὶ ἐπ' ἀπειρόν πως τὴν εἰμαρμένην ἀναβιβάσεται, εἰμαρμένης ἐξ εἰμαρμένης ἐχειρομένης, καὶ οὐδαμοῦ οἴου τε ὄντος εὐρεθῆναι, οὐ στήσεται ἡ ἀναγωγὴ· οὐ δεοὶ ἂν οὐδ', οὐδὲ βουλευέσθαι, οὐδὲ πραγματεύεσθαι. τὸ γὰρ ἐπικλωσθὲν εἰμαρμένη, τοῦτο ἐχρηγοροῦσι τε ὁμοίως καὶ καθεύδουσιν ἔσται.»

2. Ὁ.π., σ. 128.

3. Ὁ.π.

μας αναφορές του στην άσεβεια του αντιπάλου του. Δεν συμβαίνει, βέβαια, το ίδιο με την παρουσίαση και κριτική των επόμενων θέσεων και απόψεων του Πλήθωνα για την ελευθερία του ανθρώπου, ή οποία πράγματι αΐρεται με την αποδοχή της είμαρμένης ως έρμηνευτικής αρχής του κοσμικού και κοινωνικού γίνεσθαι. Έτσι ο Καμαριώτης πριν καν παραθέσει μία νέα θέση του Πλήθωνα, σύμφωνα με την οποία «τὸ φρονοῦν τε καὶ φύσει βέλτιστον» καθιστᾷ κυρίους τοὺς ἀνθρώπους - ἂν καὶ κανεὶς δὲν θὰ ἰσχυριζόταν πὼς «τὸ φρονοῦν, οὐκέτ' ἄρχοιτο ὑπ' οὐδενός»¹ - προσφεύγει καὶ πάλι στὴ συνηθισμένη πλέον τακτικὴ του σημειώνοντας ἐπὶ λέξει: «εἶθ' ὡς περ ἐξεπίτηδες ἐκτραπέεις (ὁ Πλήθων, Ν.Κ.Ψ.) τῆς εὐθείας, ἐπὶ τὴν ἰδίαν ἡρέμα πῶς ἀσεβείαν ὑποκατακλίνεται.»²

Κατὰ τὸν Καμαριώτη ἡ «ἐκτροπή» τοῦ Πλήθωνα ἀπὸ τὴν εὐθεῖα γραμμὴ δὲν συντελεῖται αὐτὴ τῇ φορᾷ σ' αὐτὴ καθ' ἑαυτὴ τῇ νέα του θέση, γιὰ τὴν ὁποία μάλιστα σπεύδει νὰ δηλώσει ἀμέσως μετὰ τὴν παράθεσή της ὅτι «μέχρι μὲν δὴ τούτου, ἔχεσθαί πη ... ἀληθείας», ἀφοῦ οἱ ἄνθρωποι «ἄρχονται» πράγματι «θεόθεν», παραμένουν ὅμως στ' ἀλήθεια «κύριοι ... ἑαυτῶν»³. συντελεῖται στὴν αἰτιολόγηση γιὰ τὴν κανεὶς δὲν θὰ ἰσχυριζόταν ὅτι τὸ «φρονοῦν» τῶν ἀνθρώπων «οὐκέτ' ἄρχοιτο ὑπ' οὐδενός»: Γιὰ τὸ «φρονοῦν», ἀπαντᾷ ὁ Καμαριώτης παραθέτοντας τὸν λόγο τοῦ Πλήθωνα, «τοῖς ἔξω πράγμασι φαίνοιτ' ἂν ἐπόμενον»⁴. Στὴ θεώρηση τοῦ Καμαριώτη ἡ αἰτιολόγηση αὐτὴ ἰσοδυναμεῖ με τὸ ὅτι οἱ ἄνθρωποι «ἄρχονται» ὄχι μόνον ἀπὸ τὸν Θεό, «ὅπερ», ὅπως προστίθεται, «ὁ τῆς ἀληθείας βούλεται λόγος», οὔτε πάλι μόνον ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ τους, γεγονός που θὰ τοὺς μετέβαλε σὲ «αὐτοκράτορας ... ἑαυτῶν», ἀλλὰ «καὶ ὑπὸ τῶν ἔξω πραγμάτων», ἡ πολλαπλότητα τῶν

1. Ὁ.π. Πρβλ. καὶ Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος, ὁ.π., σ. 70 κ. ἐ.: «Ἀλλὰ τοὺς μὲν ἀνθρώπους κυρίους ἂν ἑαυτῶν εἶναι, οὐ τῶ μὴ ὑπ' οὐδενός ἂν τοπαράπαν ἄρχεσθαι, μήτε τοῦ ἄλλου, μήτ' ἂν αὐτῶν τῶν θεῶν, ἀλλὰ τῶ ἔχειν μὲν τι ἐν ἑαυτοῖς ἄρχον, τὸ φρονοῦν, τὸ δὲ πολὺ ἀρχόμενον· καὶ τοῦ πολλοῦ τούτου ἐν, τὸ φρονοῦν τε καὶ φύσει βέλτιστον τῶν ἡμετέρων, κύριον ἂν εἶναι. Αὐτὸ δὲ δὴ τὸ φρονοῦν ὡς οὐκέτ' ἂν ἄρχοιτο ὑπ' οὐδενός, οὐκ ἂν εἶη εἰπεῖν.»

2. Ματθαίου Καμαριώτου, ὁ.π.

3. Ὁ.π. Τὴν θέση του αὐτὴ ἐνισχύει μάλιστα παραθέτοντας φράσεις ἀπὸ τὴν θεία λειτουργία: «μέχρι μὲν δὴ τούτου, ἔχεσθαί πη καὶ αὐτὸς ἀληθείας δοκεῖ. κύριοι γὰρ ἑαυτῶν ἀληθῶς οἱ ἄνθρωποι, οὐ τῶ μὴ ὑπ' οὐδενός ἄρχεσθαι. ἄρχονται γὰρ θεόθεν, ὡς ὑπὸ δημιουργοῦ καὶ δεσπότου, καὶ πᾶσαν ἀγαθὴν δόσιν, καὶ πᾶν δῶρημα τέλειον ἐκεῖθεν ἔχοντες, ὡς τὰ λόγια φησι, παρὰ τοῦ πατρὸς καταβαῖνον τῶν φώτων.»

4. Ὁ.π., σ. 132. Πρβλ. καὶ Γεωργίου Γεμιστοῦ - Πλήθωνος, ὁ.π. (συνέχεια τοῦ παραθέματος τῆς ὑπ' ἀρ. 1 σημείωσης): «Ὁ πρῶτον μὲν τοῖς ἔξω πράγμασι φαίνοιτ' ἂν ἐπόμενον. Ἐπειτα εἰ καὶ μὴ ὡσαύτως ἅπασιν ἀνθρώποις τὸ φρονοῦν τοῦτο ὑπὸ τῶν αὐτῶν πραγμάτων φαίνεται διατιθέμενον, οὐκ ἂν ὀρθῶς τις οἰηθεῖη μήδ' ἐξ ἀνάγκης ἂν ἔπεσθαι αὐτὸ τοῖς πράγμασιν. Δῆλον γὰρ ἐστὶ τοῦτο συμβαῖνον παρὰ τε τὴν ἰδίαν αὐτοῦ τοῦ φρονοῦντος ἐκάστοτε φύσιν, παρὰ τε τὴν ἄσκησιν.»

διοίων, ωστόσο, δέν διασώζει «τῆς ἐλευθερίας τὸν λόγον»¹. Για τὸν Καμαριώτη ὁ λόγος τῆς ἐλευθερίας διασώζεται μόνον, ὅταν δεχτοῦμε τὴ δική του ἀλήθεια, τὴν ὁποία καὶ καταγράφει στὴ συνέχεια: «Θεὸς μὲν γὰρ ἀνθρώπων ἄρχει, τῷ ποιητῆς εἶναι καὶ δεσπότης αὐτῶν, καὶ μὴ βιάζεσθαι, ἀλλ' οὕτως ἔαν ὡς βούλονται ζῆν, καθάπαξ αὐτοὺς τῷ αὐτεξουσίῳ τετιμηκῶς· τὰ δὲ ἔξω εἰ ἄρχει, οὐ τοῦτον ἄρξει τὸν τρόπον, ἀλλ' ἕτερον, καὶ αὐτὸν διάφορον ἑαυτῷ.»²

Ὁ λόγος τοῦ Πλήθωνα, ποὺ διευκρινίζει ὅτι ὁ «ἕτερος» τρόπος τῆς ἀρχῆς τῶν ἔξω συνδέεται μὲ τὴ διαφορετικότητα τόσο τῶν ἴδιων ὡς πρὸς τὴ δράση τους ὅσο καὶ τῆς ἀναγκαίας «ἀπεργασίας» τῶν παθημάτων, ποὺ ὑφίστανται οἱ ἄνθρωποι ἀπὸ τὴ δράση αὐτῶν τῶν «ἔξω», χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν Καμαριώτη ὡς «χαλεπώτατος ... τρόπος δουλείας καὶ ἀσύμφωνος ἑαυτῷ», ἀφοῦ σὲ τελευταία ἀνάλυση ἐπιτρέπει, ὅπως παρατηρεῖ, νὰ ἄρχουν τὰ «ἄψυχα ἐμψύχου», τὰ «ἀναίσθητα αἰσθητικοῦ», τὰ «ἄλογα ... λογικοῦ» καὶ τὰ «νοῦ μὴ μετέχοντα μετέχοντος νοῦ»³. Μὲ τὴν παρατήρησή του αὐτὴ δέν ἐπιλύεται, ωστόσο, τὸ πρόβλημα τῆς ἐπίδρασης ἢ μὴ ἐπίδρασης τῶν «ἔξω πραγμάτων» στὸν ἄνθρωπο καὶ στὶς ἐπιλογές του. Ἄλλωστε, ἡ ἀναφορὰ στὴν ἀσυμφωνία τῶν ἐμψυχῶν μὲ τὰ ἄψυχα, τῶν ἀναίσθητων μὲ τὰ αἰσθητικά, τῶν λογικῶν μὲ τὰ ἄλογα καὶ τῶν «μετεχόντων νοῦ» μὲ τὰ «νοῦ μὴ μετέχοντα» θὰ μπορούσε στὴν καλύτερη τῶν περιπτώσεων νὰ ἐκληφθεῖ μόνον ὡς ἀτραπὸς διαφυγῆς ἀπὸ τὰ ἀδιέξοδα, ποὺ δημιουργεῖ ὁ ἐγκλωβισμὸς τῆς διανόησης σὲ ὑπερβατικὰ σχήματα σκέψης, καὶ ὄχι ὡς ἐπίχειρημα εἴτε γιὰ τὴν κατάδειξη τῆς ὀρθότητος τοῦ ἀξιώματος - δόγματος «Θεὸς μὲν γὰρ ἀνθρώπων ἄρχει» εἴτε γιὰ τὴν ἀνασκευὴ τῆς πρότασης ὅτι τὸ «φρονοῦν» τῶν ἀνθρώπων «τοῖς ἔξω πράγμασι φαίνοιτ' ἂν ἐπόμενον». Ἡ ἀνατολὴ ἢ ἡ δύση τοῦ ἡλίου - ἓνα τῶν «ἔξω πραγμάτων» - ἐπιδρᾷ, γιὰ παράδειγμα, στὸ «φρονοῦν» τῶν ἀνθρώπων κι ἄς μὴν ἀνήκουν στὰ ἐμψυχα, στὰ αἰσθητικά, στὰ λογικά ἢ στὰ «νοῦ μετέχοντα».

Ὁ Καμαριώτης φαίνεται πῶς εἶχε διαισθανθεῖ τὴν ἐπικινδυνότητα τῆς Πληθώνειας προβολῆς τῶν «ἔξω» ὡς ἀρχῆς τοῦ «φρονοῦντος» γιὰ τὴν ἰσχὺ τῆς δικῆς του θέσης· γι' αὐτὸ καὶ προσπάθησε νὰ τὴν ἀνασκευάσει καταρχὴν μὲ τὴν ἀνάπτυξη πειστικῶν κατὰ τὸ δυνατόν ἐπιχειρημάτων, στὴ συ-

1. Ματθαίου Καμαριώτου, ὁ.π., σ. 132: «οὐ τοίνυν ὑπὸ Θεοῦ μόνον ἄνθρωπος ἄρχεται, ὅπερ ὁ τῆς ἀληθείας βούλεται λόγος, οὐδ' ὑφ' ἑαυτοῦ μόνον, κατὰ δεύτερον λόγον, ὡς αὐτοκράτορα αὐτὸν ἑαυτοῦ εἶναι· ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τῶν ἔξω πραγμάτων.» Τὸ παράθεμα «τῆς ἐλευθερίας τὸν λόγον» ἀπὸ τὴ σ. 134 (βλ. σημ. 3, σ. 68).

2. Ὁ.π., σ. 132 κ.έ.

3. Ὁ.π., σ. 134. Πρβλ. καὶ Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος, ὁ.π., (συνέχεια τοῦ παραθέματος στὴ σημ. 4 στὴ σ. 66): «Ταῦτὸ γὰρ ὅτι οὖν πλείοσι μὲν, διαφέρουσι δὲ πη ἀλλήλων προσπίπτον, ὡς τι δρᾷσον, διαφέροντά τοι καὶ τὰ παθήματα ἐξ ἀνάγκης ἀπεργάσεται.»

νέχεια με τὴν ἔκθεση τῆς χριστιανικῆς σύλληψης τοῦ θείου ὡς δημιουργοῦ τοῦ κόσμου¹ καί, τέλος, με τὴ διατύπωση ἑνὸς εὐλογου γι' αὐτὸν ἐρωτήματος: «τούτων οὕτως ἐχόντων, πῶς ἀρχθήσεται τὸ φρονοῦν, τῷ τοῖς ἔξω φαίνεσθαι πράγμασιν ἔπεσθαι, ἢ τῷ μὴ ὡσαύτως ἅπασιν ἀνθρώποις, τὸ φρονοῦν ὑπὸ τῶν αὐτῶν πραγμάτων φαίνεσθαι διατίθεσθαι;»² Ἀπὸ τὴν ὅλη προσπάθεια τοῦ Καμαριώτη τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἱστορικοῦ τῆς φιλοσοφίας κεντρίζει, ἐννοεῖται, ἡ ἐπιχειρηματολογία του. Τόσο ἡ ἔκθεση τοῦ χριστιανικοῦ δόγματος γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου ὅσο καὶ ἡ διατύπωση ἐρωτημάτων, ποὺ προϋποθέτουν τὴν ἀποδοχὴ ὡς ὀρθοῦ τοῦ δόγματος αὐτοῦ, ἀποτελοῦν ἀντικείμενο τῆς ἱστορίας τῶν θρησκευτῶν ἢ καὶ τῶν ἰδεῶν· ὄχι τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας, ἡ ὁποία ὡς κύριο μέλημά της ἐπιμένει νὰ διατηρεῖ τὴν καταγραφή καὶ ἐρμηνεία τῶν ἀναζητήσεων τῆς ἀλήθειας κατὰ τὸ παρελθὸν πέρα καὶ - προπάντων! - ἔξω ἀπὸ τὶς θρησκευτικὲς πεποιθήσεις καὶ αὐτῶν ἀκόμη τῶν πρωτεργατῶν τῶν ἀναζητήσεων.

Ἡ προσπάθεια τοῦ Καμαριώτη νὰ διατυπώσῃ με σαφήνεια καὶ νὰ ἐκτυλίξῃ με λογικὴ συνέπεια κάποια κατὰ τὸ δυνατόν πειστικὰ ἐπιχειρήματα, ὥστε καὶ τὴ μὴ ὀρθότητα τῆς Πληθώνειας πρότασης γιὰ τὴ σχέση τοῦ «φρονοῦντος» με τὰ «ἔξω» νὰ τεκμηριώσῃ καὶ τὴν ὀρθότητα τῆς δικῆς του θέσης νὰ ἐνισχύσῃ, ἐμφανίζεται, ὀφείλουμε νὰ ὑπογραμμίσουμε, περισσότερο ὡς ἀναζήτησι παρα ὡς κατάθεσι τῆς ἀλήθειας. Γι' αὐτὸ ὄχι μόνον νομιμοποιεῖται, ἀλλὰ, θὰ λέγαμε, καὶ ἐπιβάλλεται ἡ ἱστοριοφιλοσοφικὴ προσέγγισή της.

Στὴν προσπάθειά του αὐτὴ ὁ Καμαριώτης φαίνεται νὰ ἀκολουθεῖ συγκεκριμένο σχῆμα ἐπιχειρηματολογίας: Μετὰ τὴν παράθεσι καὶ τὸν χαρακτηρισμὸ τῆς πρότασης τοῦ Πλήθωνα ὡς «χαλεπώτατον... τρόπον δουλείας» προβαίνει στὴν ἀνάλυσι τῶν ἐπιμέρους στοιχείων τῆς ἐπιμένοντος πρὶν ἀπ' ὅλα στὴν κατάδειξι τῆς ταυτοσημίας τοῦ «ἔπεσθαι» καὶ τοῦ «ἀρχεσθαι»³

1. Πρβλ. Ματθαίου Καμαριώτου, *δ.π.*, σσ. 138-154.

2. Πρβλ. *δ.π.*, σ. 156.

3. Πρβλ. *δ.π.*, σ. 134 κ.έ.: «καὶ εἰ μὲν πᾶσιν ἔψεται, ὑπὸ πάντων καὶ τῶν ἀτιμωτάτων ἀρχθήσεται ... εἰ δὲ τισὶν, ὑπὸ τινῶν, ἅπερ ἐχρῆν ὑποσημῆναι τῷ λόγῳ, ἵνα καὶ εἰδέναι τις εἶχεν, ὁ Πλήθων ἐβούλετο λέγειν. νῦν δὲ μηδὲν τοιοῦτον προσδιοριζόμενος, δῆλός ἐστι πᾶσιν ἔπεσθαι βούλεσθαι, καὶ ἐπομένως ἀρχεσθαι ὑπὸ πάντων. διατίθεσθαι γὰρ ὑπὸ πάντων, εἰ καὶ μὴ ὡσαύτως ὑπὸ τῶν αὐτῶν, τὸ ἐν ἐκάστοις φρονοῦν ... ὅσοις γὰρ ἔψεται, ὑπὸ τοσοῦτων ἀρχθήσεται, καὶ τοσοῦτοις δουλεύσει· καὶ ποῦ τοῦτο διασώσει τῆς ἐλευθερίας τὸν λόγον; εἰ δὲ φαίη, ἄλλο μὲν εἶναι τὸ ἔπεσθαι τὸ δ' ἀρχεσθαι ἕτερον, ἔπεσθαι γὰρ τοῖς οὔσι, τῷ ὑπὸ τὴν αὐτὴν τετάχθαι ἀρχήν, οὐχὶ τῷ ἀρχεσθαι ὑπ' αὐτῶν ἐροῦμεν, μὴ δεῖν ἀπὸ τοῦ ἔπεσθαι δεικνύναι τὸ φρονοῦν ἀρχόμενον εἶναι, ἀλλ' ἀπὸ τινος, ὁ ἀρχὸν ἐστὶ αὐτοῦ. ἐκ γὰρ μὴ ἀρχοντος, ἀρχόμενον εἶναι τι δεικνυσθαι, ἵνα μὴ χεῖρον εἶπω μηδὲν, οὐ πάνυ τοι εὐπρεπές· πρὸς γὰρ ἀρχόμενον, ἀρχὸν, οὐχί, μὴ ἀρχὸν λέγεται.

καὶ στὴν μεθερμηνεία τῆς ἀρχῆς τῶν «ἔξω» ἐπὶ τοῦ «φρονοῦντος» ὡς «τὴν ἀφ' ἐκάστου τῶν πραγμάτων ἐγγινομένην τῷ φρονοῦντι διάθεσιν»¹. Μὲ τὴν ταυτοποίηση τῶν δύο πρώτων ἐννοιῶν καὶ τὴν μεθερμηνεία τῆς ἀρχῆς τῶν «ἔξω» ἐπὶ τοῦ «φρονοῦντος» ἡ πρόταση τοῦ Πλήθωνα τίθεται πλέον σὲ καινούργια - ὄχι πάντως θεολογικὴ - βάση, ἡ ὁποία χρησιμεύει στὴ συνέχεια ὡς ἀφετηρία ἐλέγχου τῆς μὲ τὴν ἐκδίπλωση καὶ περιούγαση κάποιων δυσδιάκριτων καταρχὴν πτυχῶν τῆς στοῦ πλαίσιο, ποὺ ἡ νοηματοδότηση τῶν ἀπαρεμφάτων «ἄρχεσθαι» καὶ «διατίθεσθαι» ὀρίζει.

Ἐχοντας διασφαλίσει τὴν ἀφετηρία ἐλέγχου τῆς Πληθώνειας πρότασης γιὰ τὸ «φρονοῦν» ὡς «ἐπόμενον» τῶν «ἔξω» ἢ ὡς «ἀρχόμενον» ἀπὸ αὐτά, ὁ Καμαριώτης ἐπικεντρώνει τὸ ἐνδιαφέρον του σὲ δύο ἀδύνατα κατὰ τὴ γνώμη του σημεῖα τῆς. Τὸ πρῶτο σημεῖο, ποὺ τὸν προβληματίζει, εἶναι ἡ πολλαπλότητα τῶν διαθέσεων, στίς ὁποῖες καλεῖται νὰ «δουλεύσῃ» τὸ «φρονοῦν». Γι' αὐτὸ καὶ ἐπισημαίνει: «εἰ αἱ διαθέσεις πολλαὶ καὶ διάφοροι, καὶ ἐναντία τῶν ἐναντίων, ὅσα τὰ διατεθέντα, ὑπὸ τοσοῦτων διατιθήσεται τε καὶ ἀρχθήσεται, καὶ τοσοῦτοις δουλεύσει τὸ φρονοῦν»². Τὸ δεύτερο σημεῖο, ποὺ ἐπιτείνει τὸν προβληματισμό του, εἶναι ἡ ἀναμφισβήτητη γι' αὐτὸν μεταβίβαση τῆς «ἀρχῆς» ἀπὸ τὸ «φρονοῦν» στὰ «ἔξω» ὡς συνέπεια τῆς δουλείας τοῦ σ' αὐτά. Τὸ «φρονοῦν», μὲ ἄλλα λόγια, παύει νὰ εἶναι τὸ «ἄρχον» στὸν ἄνθρωπο, ἀφοῦ πλέον τὰ «ἔξω ... ἔσται, τὰ τὸ πολὺ ἐν ἀνθρώποις διατιθέντα» καὶ ἀφοῦ, ὅπως συμπληρώνει, «τοῖς ... ἔξω τὸ ἠδόμενόν τε ἡσθήσεται, καὶ θυμώσεται τὸ θυμούμενον»³. Τόσο τὸ «θυμούμενον» ὅσο καὶ τὸ «ἠδόμενον» τοῦ ἀνθρώπου μποροῦν ἀσφαλῶς «οὕτως ἢ ἐκείνως διατιθέναι», ὅμως τὸ ἐρώτημα «τὶ διοίσει τοῦ ἀλόγου τὸ λογικόν» παραμένει γιὰ τὸν Καμαριώτη ἀναπάντητο⁴. Ἄλλωστε, ἀκόμη κι ἂν δεχτοῦμε ὅτι αὐτὰ τὰ δύο, τὸ «θυμούμενον» καὶ τὸ «ἠδόμενον» δηλαδή, «τοῖς μὲν διατιθεῖσι ... συνδιατίθεται», τὸ δὲ «φρονοῦν ἡγεμόνος τάξιν ἐπέχον, ἐπὶ θάτερα προτρέπεται ἢ ἀποτρέπεται», πάλι δὲν προκύπτει ὅτι τὸ «φρονοῦν» ἔπεται «τοῖς ἔξω»⁵.

Ἄλλο οὖν τὸ τοῖς ἔξω ἔπεσθαι δείκνυσθαι, ἀλλ' οὐχὶ τὸ εἶναι ἀρχόμενον τὸ φρονοῦν· εἰ δὲ μὴ ἄλλο, ἀλλ' αὐτὸ τοῦτο, ταυτὸν ἄρα βούλεται τῷ ἄρχεσθαι τὸ ἔπεσθαι εἶναι.»

1. Πρβλ. ὁ.π., σ. 136 (συνέχεια τοῦ παραθέματος τῆς προηγούμενης σημειώσεως): «καὶ πῶς οὐχ ἂ πρόσθεν ἐλέγετο, ἐξ ἀνάγκης ἔψεται πάντα; εἰ δὲ λέγοι, μὴ τὰ ἔξω πράγματα, αὐτὰ καθ' ἑαυτά, τοῦ ἐν ἀνθρώποις ἄρχειν φρονοῦντος, ἀλλὰ τὴν ἀφ' ἐκάστου τῶν πραγμάτων ἐγγινομένην τῷ φρονοῦντι διάθεσιν, ἐκείνην εἶναι τὴν ἀρχουσαν, διατιθεῖσαν διατιθεμένου.»

2. Ὁ.π.

3. Πρβλ. ὁ.π.: «ἔπειτα, οὐδ' ὢν τὸ φρονοῦν ἄρχειν λέγεται, οὐδὲ τούτων αὐτὸ ἄρχει. τὰ γὰρ ἔξω ἔσται, τὰ τὸ πολὺ ἐν ἀνθρώποις διατιθέντα, οὐπερ τὸ φρονοῦν ἐν ὄν ἄρχειν ἐλέγετο. τοῖς γὰρ ἔξω τὸ ἠδόμενόν τε ἡσθήσεται, καὶ θυμώσεται τὸ θυμούμενον.»

4. Πρβλ. ὁ.π.

5. Ὁ.π.: «εἰ δὲ τοῖς μὲν διατιθεῖσι ταῦτα συνδιατίθεται, τὸ δὲ φρονοῦν ἡγεμόνος

Τὸ «φρονοῦν» ὡς «διατιθέμενον» δὲν «ἐπιτρέπει», ὅπως κατηγορηματικὰ δηλώνεται, «οὐδαμῶς ἔπεσθαι τοῖς διατιθεῖσιν, ἢ ἐκεῖνα πέφυκε διατιθέναι»¹.

Μὲ τὴν κατηγορηματικὴ αὐτὴ δήλωσή του ὁ Καμαριώτης ἐμφανίζεται νὰ ἐγκαταλείπει τὴν ἀναζήτηση καὶ νὰ ἐπανέρχεται στὴν κατάθεση τῆς ἀλήθειας μὲ τὴ μορφή, στὴν ὁποία ὁ ἴδιος τὴν εἶχε πρὸ πολλοῦ συλλάβει. Τὸ ρῆμα «πέφυκε» εἶναι, ἀσφαλῶς, ἐνδεικτικὸ τῆς ἐπανόδου τοῦ στα ὅσα ἡ πίστη του ὀρίζει. Ἐξίσου ἐνδεικτικὸς ὡς πρὸς αὐτὸ εἶναι, ὡστόσο, καὶ δύο ὑποθέσεις, πού στὴ συνέχεια «διερευνᾶ» διανθίζοντας μάλιστα τὴν πρώτη ἐξ αὐτῶν καὶ μὲ κάποιους ἀπαξιωτικούς χαρακτηρισμούς γιὰ ὅσους δὲν ἀποδέχονται ἐκ προοιμίου τὸ «φρονοῦν» ὡς «ἄρχον». Ἡ πρώτη ὑπόθεσή του ἀναφέρεται σὲ ὅποιον «τύχει» νὰ εἶναι τόσο «ἐκλελυμένος» καὶ «τοσαύτη κεχρημένος ἀβελτηρία», ὥστε «τὴν τάξιν ἐναλλάττει ἐν ἑαυτῷ», πού σημαίνει «ἄρχεσθαι μὲν ποιῶν τὸ τεταγμένον ἄρχειν, τὸ δὲ τὴν τοῦ ἄρχεσθαι τάξιν εἰληφός, ἄρχειν ἐκ τοῦ ἐναντίου παρασκευάζων, καὶ δουλεύειν μὲν τὸ δεσπόμενον, τὸ δ' αὖ δουλεῖον, δεσπόμενον ἀνοήτως οὕτως μεταποιῶν». Ὁ «ἐναλλάττων», λοιπόν, μ' αὐτὸν τὸν τρόπο «ἀνοήτως τὴν τάξιν» κατὰ τὸν Καματιώτη «οὐχ ἢ ... τοῖς ἔξω ἔπεται τοῦτο ποιεῖ, ἀλλ' εἰ προσέχει ἑαυτῷ, καὶ τῆς τῶν ἔξω προσπαθείας καὶ διαθέσεως ἀνώτερον τε διατηρεῖ καὶ ἐλεύθερον»².

Παρὰ τὴν ἀσάφεια τῆς πρότασης «οὐχ ἢ ... τοῖς ἔξω ἔπεται τοῦτο ποιεῖ» ὁ, ἐννοεῖται, «ἀνοήτως ἐναλλάττων τὴν τάξιν», τὸ νόημα τῆς ὅλης ὑπόθεσης - σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ γνωστὴ μας κατηγορηματικὴ δήλωση - εἶναι σαφές: Ὑπάρχει μία «τάξη», σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία «πέφυκε διατιθέναι» τὰ «διατιθέντα» στὸ «διατιθέμενον», δηλαδή στὸ «φρονοῦν». Ὅποιος ἀλλάξει αὐτὴν τὴν «τάξη» καὶ δεχτεῖ τὸ «τεταγμένον ἄρχειν», δηλαδή τὸ «τὴν τοῦ ἄρχεσθαι τάξιν εἰληφός» ὡς «ἀρχόμενον» καὶ τὸ «δουλεῖον» ὡς «δεσπόμενον», αὐτός, ἂν προσέξει «ἑαυτῷ», θὰ ἀνακαλύψει ὅτι «διατηρεῖ» τὸ «ἀνώτερον τε ... καὶ ἐλεύθερον» ἀπὸ τὶς ἔξωτερικὲς «προσπάθειες» καὶ «διαθέσεις».

τάξιν ἐπέχον, ἐπὶ θάτερα προτρέπεται ἢ ἀποτρέπεται, οὐχ ἢ τοῖς ἔξω ἔπεται, τοῦτο ποιεῖ. ἐκεῖνα γὰρ τοιῶσδε ἢ τοιῶδε διατίθησιν, αὐτὸ δέ, ἢ ἐκεῖνα διατίθησιν, οὐ πάντως ἔπεσθαι συγχωρεῖ.»

1. Πρβλ. δ.π.: «εἰ μὴ καὶ τὸναντίον, ἐκ πολλῆς τῆς κατὰ τὸ ἄρχειν ὑπεροχῆς, ἐσθ' ὅτε τὸ διατιθέμενον, τῷ τῆς ἀρχῆς κατάγχον ἀξιώματι, οὐκ ἐπιτρέπει οὐδαμῶς ἔπεσθαι τοῖς διατιθεῖσιν, ἢ ἐκεῖνα πέφυκε διατιθέναι.»

2. Πρβλ. δ.π., σ. 136 κ. ἐ.: «εἰ μὴ τύχοι τις ἐκλελυμένος οὕτως, καὶ τοσαύτη κεχρημένος ἀβελτηρία, ὡς τὴν τάξιν ἐναλλάττει ἐν ἑαυτῷ, ἄρχεσθαι μὲν ποιῶν τὸ τεταγμένον ἄρχειν, τὸ δὲ τὴν τοῦ ἄρχεσθαι τάξιν εἰληφός, ἄρχειν ἐκ τοῦ ἐναντίου παρασκευάζων, καὶ δουλεύειν μὲν τὸ δεσπόμενον, τὸ δ' αὖ δουλεῖον, δεσπόμενον ἀνοήτως μεταποιῶν, οὐχ ἢ οὖν τοῖς ἔξω ἔπεται τοῦτο ποιεῖ, ἀλλ' ἢ προσέχει ἑαυτῷ, καὶ τῆς τῶν ἔξω προσπαθείας καὶ διαθέσεως ἀνώτερον τε διατηρεῖ καὶ ἐλεύθερον.»

Ἄν ἡ πρώτη ὑπόθεση ὑπηρετεῖ ἄμεσα τὴν ἀναγνώριση τῆς ὑπαρξῆς τοῦ μὴ ἀκριβῶς προσδιορισμένου «ἀνώτερου τε ... καὶ ἐλευθέρου», πού γιὰ τὸν Καμαριώτη θὰ πρέπει νὰ συνδέεται μὲ τὸ μὴ διαμορφωμένο ἀπὸ ἐξωτερικούς παράγοντες «φρονοῦν» τοῦ ἀνθρώπου, ἡ δεύτερη ὑπόθεση, πού ἀκολουθεῖ, διατυπώνεται καὶ ἐρευνᾶται μᾶλλον πρῶτα γιὰ νὰ καταγραφεῖ πῶς ὅσοι «ἀνοήτως» προβαίνουν στὴν ἀλλαγὴ τῆς κατ' αὐτὸν μόνης ὀρθῆς τάξης «παρεισάγουν» τὴν ἔννοια τῆς εἰμαρμένης κι ὕστερα γιὰ νὰ τεθεῖ, ἔστω καὶ ἔμμεσα, ἓνα ἐρώτημα, ἡ ἀπάντησή τοῦ ὁποίου φαίνεται νὰ χρησιμεύει κυρίως ὡς ἓνα εἶδος προλόγου στὴν ἐκθεση τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου σύμφωνα μὲ τὶς ἱερὲς γραφές καὶ τὴν παράδοση τῶν Χριστιανῶν. Ἔτσι, διατυπώνοντας τὴν ὑπόθεσή του ὡς συνέχεια τῆς πρώτης ὑπόθεσής του στὸ στιμόνι τῶν ἐννοιῶν «ἀνώτερόν τε ... καὶ ἐλεύθερον», ὁ Καμαριώτης ἐπισημαίνει ἀρθρώνοντας τὸν λόγο του σὲ ἀρκούντως δυσκατάληπτα ἑλληνικά: «εἰ δέ (τις, Ν.Κ.Ψ.) τὰς μὲν διαθέσεις τῶν διατιθέντων κατ' αὐτὰς τῶν διατιθεμένων οὐκ αἰτιάσεται, ἀλλὰ τινὰ μεσιτεουῶσαν ἐν ἀμφοτέροις δύναμιν, καθ' ἣν τὰ μὲν διατίθησι, τὰ δὲ διατιθέναι, καὶ τοῦτο τὸ βουλόμενον ἴσως αὐτῷ, ἵνα δὴ τὴν εἰμαρμένην οὕτω παρεισενέγκη.»¹

Τὸ δυσκατάληπτον τῶν ἑλληνικῶν τοῦ λόγου τοῦ Καμαριώτη, πού ὡς ἓνα σημεῖο ὀφείλεται ἀναμφίβολα καὶ στὴν καταγραφή ἑνὸς μόνο μέρους τῆς σκέψης του², δὲν ἀποτελεῖ, βέβαια, ἀνυπέρβλητο ἐμπόδιο γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ περιεχομένου του: Τὸ παράθεμά μας ἀναφέρεται σὲ μία «μεσιτεουῶσαν» μεταξὺ «διαθέσεων τῶν διατιθέντων» καὶ «διατιθεμένων» δύναμη ὡς αἰτία, «καθ' ἣν τὰ μὲν διατίθησι, τὰ δὲ διατιθέναι». Αὐτὴν τὴν δύναμη δέχεται, σύμφωνα μὲ τὴν ἐρμηνεία τοῦ παραθέματός μας, ὅποιος «τὰς ... διαθέσεις τῶν διατιθέντων κατ' αὐτὰς τῶν διατιθεμένων οὐκ αἰτιάσεται», πού σημαίνει: «Ὅποιος «βούλεται ἴσως ... τὴν εἰμαρμένην οὕτω παρεισενέγκη.»

Ἄνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν ἡ μὴ αἰτίαση τῶν «διαθέσεων τῶν διατιθέντων κατ' αὐτὰς τῶν διατιθεμένων» συνδέεται πράγματι μὲ τὴν ἀναγνώριση κάποιας «μεσιτεουούσης» δύναμης καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν ἡ ἀναγνώριση τῆς ὑπαρξῆς τῆς δύναμης αὐτῆς μπορεῖ ἐνδεχομένως νὰ ἀποδοθεῖ στὴν ἐπιθυμία εἰσαγωγῆς τῆς ἔννοιας τῆς εἰμαρμένης ὡς ἐρμηνευτικῆς ἀρχῆς τοῦ κοσμικοῦ καὶ τοῦ κοινωνικοῦ γίνεσθαι, τὸ παράθεμά μας φαίνεται νὰ χρησιμεύει στὴν ῥοὴ τοῦ λόγου τοῦ Καμαριώτη ὡς μία καινούργια ἐπαλξή του: Παρὰ τὸ «ἴσως» τῆς τελευταίας δευτερεύουσας πρότασης τοῦ παραθέματός μας ἡ κριτικὴ του συνεχίζεται καταρχὴν μὲ μία παρατήρηση, σύμφωνα μὲ τὴν

1. Ὁ.π., σ. 138.

2. Ὁ Καμαριώτης σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο τουλάχιστον διατυπώνει μία ὑπόθεση («εἰ δέ...») χωρὶς νὰ τὴν συνδέει νοηματικὰ μὲ ὅ,τι στὴ συνέχεια σχολιάζει καὶ μάλιστα ἐκτενῶς.

ὅποια ἢ εἰσαγωγή τῆς ἔννοιας τῆς εἰμαρμένης σημαίνει ὅτι «τὸ ζητούμενον» ἐκλαμβάνεται «ὡς ὁμολογούμενον», καὶ στὴ συνέχεια μὲ τὴ διατύπωση τοῦ ἐρωτήματος γιατί «ἡ δύναμις αὕτη» εἶναι ἢ εἰμαρμένη. Στὸ ἐρώτημά του ὁ Καμαριώτης ἀπαντᾷ, ἐννοεῖται, μὲ τὰ δικά του μέτρα καὶ τὸν δικό του τρόπο. Κατὰ τὸν ἴδιο «ἡ δύναμις αὕτη» δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἢ εἰμαρμένη, γιατί «οὐ γὰρ πάντα, οὐδ' ὑπὸ πάντων, ἢ διατίθησιν ἢ διατιθέναί, ἀλλὰ τὰ πεφυκότα, καὶ ὑπὸ τῶν πεφυκότων». Ἀντὶ τῆς εἰμαρμένης εἰσάγει γι' αὐτὸ τὴν ἔννοια τῆς θέλησης ἢ τῆς προσπάθειας, «ἣν τὸ διατιθέμενον πρὸς τὰ διατιθέμενα πέφυκεν ἔχειν» καὶ «ἥς», ὅπως προσθέτει, «ἡγεμῶν τὸ λογιζόμενον ὑπεριδρῦσθαι τέτακται τῷ δημιουργῷ, παρ' οὗ καὶ τοῖς διατιθεῖσι τὸ διατιθέμενον, καὶ τοῖς διατιθεμένοις τὸ διατίθεσθαι, καὶ τῷ ἡγεμόνι νῶ, τὸ κρίνοντα, θάτερα αἰρεῖσθαι ἢ θάτερα»¹.

Ἀπὸ τὴν ὡς τώρα διεξοδικὴ ἀνάλυση τῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ Καμαριώτη καθίσταται, νομίζω, φανερό ὅτι κεντρικὴ θέση στὴν ἐκ μέρους τοῦ ἐρμηνεῖα καὶ κριτικὴ τῆς ἔννοιας τῆς εἰμαρμένης στὴν Πληθώνεια ἐκδοχὴ τῆς κατέχει τὸ ρῆμα «φύομαι» στὸ τρίτο πρόσωπο ὀριστικῆς τοῦ παρακειμένου (:πέφυκε) καὶ στὴ μετοχὴ τοῦ ἰδίου χρόνου (:πεφυκός). Ὅπως γνωρίζουμε, μὲ τὴ χρήση τοῦ ρήματος αὐτοῦ ἢ τοῦ ἑτυμολογικὰ συγγενοῦς του οὐσιαστικοῦ «φύσις» δηλώνεται συνήθως τὸ τέλος τῶν ἀναζητήσεων μιᾶς ἐρμηνευτικῆς ἀρχῆς γιὰ τὸ γίνεσθαι ἐν γένει. Σύμφωνα μὲ τὴ χρήση αὐτῆ τὸ γίνεσθαι τῶν ὄντων, τοῦ κόσμου ἢ καὶ τῶν κοινωνικῶν συνόλων ἀνάγεται στὴ φύση τους, πὺ σημαίνει ὅτι τὸ γίνεσθαί τους ἐρμηνεύεται ὡς φυσικὸ φαινόμενο, τοῦ ὁποίου τὶς ποικίλες ἐκφάνσεις μπορεῖ μάλιστα νὰ περιγράψει κανεὶς ὡς τὶς τελευταῖες πιθανότατα λεπτομέρειές τους.

Ὁ Καμαριώτης, ἀντίθετα, ὅταν ἀναφέρεται στὸ «διατιθέμενον» καὶ στὸ «διατίθεσθαι» τῶν «πεφυκότων», πὺ διατίθενται μόνον «ὑπὸ τῶν πεφυκότων», δὲν ἐννοεῖ ὅτι ἡ ἔννοια τῆς φύσης ἀποτελεῖ γιὰ τὸν ἴδιο τὴν τελικὴ ἐρμηνευτικὴ ἀρχὴ τοῦ γίνεσθαι. Γι' αὐτὸ, ὅπως προκύπτει ἄλλωστε καὶ ἀπὸ τὶς τελευταῖες προτάσεις τοῦ παραθέματός μας, ἀποδίδει τὴ θέληση καὶ τὴν προσπάθεια, «ἣν τὸ διατιθέμενον πρὸς τὰ διατιθέμενα πέφυκεν ἔχειν», στὸν δημιουργὸ τοῦ κόσμου, «παρ' οὗ», ὅπως προσθέτει, «καὶ τοῖς διατιθεῖσι τὸ διατιθέμενον, καὶ τοῖς διατιθεμένοις τὸ διατίθεσθαι, καὶ τῷ ἡγεμόνι νῶ, τὸ κρί-

1. Ὁ.π.. Τὸ πλήρες παράθεμα: ἀπρῶτον μὲν τὸ ζητούμενον ὡς ὁμολογούμενον εἰληφεν. ἔπειτα, εἰ δυνάμει τινί, καὶ τὰ διατιθέμενα διατίθησι, καὶ τὰ διατιθέμενα διατίθεται, διατὶ ἡ δύναμις αὕτη εἰμαρμένη ἐστίν, ἀλλ' οὐχί, ἢτοι ἡ φύσις τοῦ διατιθέντος καὶ δ' διατίθεται, ἢ μὲν τόδε πεφυκεῖα διατιθέμενον, ἢ δ' ὑπὸ τοῦδε διατίθεσθαι. οὐ γὰρ πάντα, οὐδ' ὑπὸ πάντων, ἢ διατίθησιν ἢ διατίθεται, ἀλλὰ τὰ πεφυκότα, καὶ ὑπὸ τῶν πεφυκότων. ἢ ἡ θέλησις, ἢ ἡ προσπάθεια, ἣν τὸ διατιθέμενον πρὸς τὰ διατιθέμενα πέφυκεν ἔχειν, ἢς ἡγεμῶν τὸ λογιζόμενον ὑπεριδρῦσθαι τέτακται τῷ δημιουργῷ, παρ' οὗ καὶ τοῖς διατιθεῖσι τὸ διατιθέμενον, καὶ τοῖς διατιθεμένοις τὸ διατίθεσθαι, καὶ τῷ ἡγεμόνι νῶ, τὸ κρίνοντα, θάτερα αἰρεῖσθαι ἢ θάτερα.»

νοντα, θάτερα αἰρεῖσθαι ἢ θάτερα». Μὲ τὴν ἀπόδοση τῶν δύο αὐτῶν ἐννοιῶν στὸν δημιουργὸ τοῦ κόσμου ὁ φιλόσοφος στὴν καταγραφή μέρους τῶν ἀναζητήσεων τοῦ Καμαριώτη παραχωρεῖ πλέον τὴ σκυτάλη τῆς σκέψης τοῦ στὸν θεολόγο - ἀντίπαλο τοῦ θεολογίζοντος - σὲ διαφορετικά, ὅμως, σχήματα σύλληψης τοῦ θεοῦ - φιλοσόφου Πλήθωνα. Ὡς θεολόγος καὶ δὴ δεινός, ὅπως μᾶς ἀποκαλύπτει ἡ μελέτη τῶν δύο Λόγων του, δὲν παραλείπει, βέβαια, νὰ ἐκπληρώσει τὴν ὀφειλή του, ἡ ὁποία συνίσταται, ὅπως μᾶς ἔχει διδάξει ἤδη ἡ ἐνασχόλησή μας μὲ τὴν πολεμική του, στὸ νὰ παρουσιάσει καταρχὴν διὰ βραχέων τὶς δικές του θρησκευτικὲς πεποιθήσεις - πῶς, δηλαδή, μὲ τὴν πίστη μας στὸν δημιουργὸ Θεὸ τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης «διαλαμβάνει τὸ τῆς ἰδίας ἐλευθερίας ἀξίωμα»¹, - νὰ ὑπογραμμίσει στὴ συνέχεια πῶς «οὐκ ἔστιν ἄρα εἰμαρμένη, οὐδὲ κατ' αὐτὸν τὴν εἰμαρμένην πρεσβεύοντα Πλήθωνα»² καὶ νὰ προχωρήσει, τέλος, στὴν ἐξέταση τῶν «ἐφεξῆς πραγματευομένων» στὸ «Περὶ εἰμαρμένης» κεφάλαιο τῆς *Νόμων* συγγραφῆς χαρακτηρίζοντάς τα ἀμέσως ὡς «ἀσεβούμενα» καὶ φροντίζοντας νὰ συστήσει στοὺς ἀναγνώστες του τὸν ἀντίπαλό του ὄχι ἀπλῶς ὡς «κακὸν... γεγεννημένον», ἀλλὰ ὡς τὸν «τῶν πῶποτε κάκιστον»³.

Ἡ συναναφορὰ τῶν «ἀσεβούμενων» καὶ τῆς κακίας, ποὺ κατὰ τὸν Καμαριώτη χαρακτηρίζει κατεξοχὴν τὸν ἀντίπαλό του Πλήθωνα, δὲν εἶναι ἀσφαλῶς τυχαία στὸ συγκεκριμένο σημεῖο τῶν δύο Λόγων του. Θὰ μπορούσε μάλιστα κανεὶς νὰ ἰσχυριστεῖ ὅτι τὰ «ἀσεβούμενα» συνδέονται μὲ τὴν κακία τοῦ εἰσηγητῆ τους κατὰ τρόπο, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὴν σύγχρονή μας ὀρολογία, διαλεκτικό. Ὅμως, πέρα ἀπὸ τὴ διαλεκτικὴ ἢ τὴν μὴ διαλεκτικὴ ἢ ὁποια ἄλλη σύνδεσή τους στὸ συγκεκριμένο σημεῖο, πού, ἄς μὴν ξεχνοῦμε, μᾶς μεταφέρει ἀπὸ τὴ μία θεματικὴ στὴν ἄλλη, ὀφείλουμε νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ὁ Καμαριώτης γιὰ ἄλλους λόγους χαρακτηρίζει γενικὰ τὸν Πλήθωνα ὡς ἀσεβῆ καὶ συνακόλουθα τὰ «πραγματευόμενά» του ὡς «ἀσεβούμενα» καὶ γιὰ ἄλλους λόγους τὸν θεωρεῖ ὡς τὸν «τῶν πῶποτε κάκιστον». Στὴ θεώρηση τοῦ Καμαριώτη προβάλλει ὁ Πλήθων ὡς ἀσεβής, γιατί συλλαμβάνει τὸ θεῖον διαφορετικὰ ἀπὸ ὅ,τι ἡ Παλαιὰ καὶ ἡ Καινὴ Διαθήκη ὀρίζουν καὶ ὁ ἴδιος δέχεται ὡς ἀλήθεια. Πρόκειται ἐπομένως γιὰ ἓναν γενικὸ χαρακτηρισμό, ὁ ὁποῖος ἐρείδεται στὴν ἀξιολόγηση τῆς σκέψης του ἀπὸ τὴ σκοπιὰ μιᾶς διαφορετικῆς σκέψης καὶ ποὺ γι' αὐτὸ ἀκριβῶς παραμένει τελικὰ κενὸς λόγος, ἀφοῦ ὁ Πλήθων, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὁ Καμαριώτης, δέχεται τόσο τὴν ὑπαρξὴ τοῦ θεοῦ ὅσο καὶ τὴ σύλληψή του σὲ μορφὲς καθ' ὅλα συμβατὲς μὲ τὶς δυνατότητες πρόσληψής τους ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους. Ἄλλου εἶδους καί, θὰ λέγαμε, ἄλλης ποιότητας εἶναι τὸ ἔρρισμα τοῦ δεύτερου χαρα-

1. Ὁ.π., σ. 154.

2. Ὁ.π., σ. 156.

3. Ὁ.π.. Βλ. ἐπόμενη σημείωση.

κτηρισμοῦ: Ὁ Καμαριώτης στὴν προσπάθειά του νὰ καταδείξει τὸ ἠθικὸ ἀδιέξοδο, στὸ ὁποῖο ὀδηγεῖ ἡ υἱοθέτηση τῆς εἰμαρμένης ὡς ἐρμηνευτικῆς ἀρχῆς, εὐστοχα ἐπισημαίνει ἔτι ὁ Πλήθων μὲ τὴν διδασκαλία του αὐτῆ αἰτιολογεῖ ἀκόμη καὶ τὴν παρουσία τοῦ κακοῦ «ἐν ἀνθρώποις», ἀπὸ τὸ ὁποῖο δὲν μπορεῖ κατὰ τὴν γνώμη του νὰ μὴν διακατέχεται καὶ ὁ ἴδιος ὁ εἰσηγητῆς της. Ἄν, λοιπόν, ὁ πρῶτος χαρακτηρισμὸς φαντάζει ἀπλῶς ὡς μία αὐθαίρετη κρίση ἀπὸ τὴ σκοπιὰ μιᾶς διαφορετικῆς σύλληψης τοῦ θεοῦ, ὁ δεύτερος χαρακτηρισμὸς ἐρεῖδεται στὴν εὐστοχη ἐρμηνεία τῆς περὶ εἰμαρμένης διδασκαλίας τοῦ Πλήθωνα, ὡς ἀναγκαία ἀπόρροια τῆς ὁποίας καὶ προβάλλει.

Ἡ ἐρμηνεία τοῦ Καμαριώτη, παρὰ τὸ ὅτι ἀρθρώνεται στὸν ἴστό τῶν ἀπαξιωτικῶν χαρακτηρισμῶν γιὰ τὸν ἀντίπαλό του, διακρίνεται, θὰ πρέπει νὰ υπογραμμίσουμε, γιὰ τὴν πειστικότητά της, ἡ ὁποία ὀφείλεται στὴν ἀνάλυση καὶ λογικὴ ἐπεξεργασία τοῦ περιεχομένου τῆς ἔννοιας τῆς εἰμαρμένης: Μὲ τὴν ἔννοια αὐτῆ εἶναι συνυφασμένη ἡ ἔννοια τῆς ἀνάγκης, ποὺ διέπει ἀπόλυτα τὸ κοσμικὸ καὶ κοινωνικὸ γίνεσθαι· ὅ,τι γίνεται, λοιπόν, γίνεται κατ' ἀνάγκην καὶ τὰ πάντα αἰτιολογοῦνται μὲ τὴν ἐπίκληση τῆς εἰμαρμένης, ἀκόμη καὶ ἡ ὑπαρξη τοῦ κακοῦ. Μὲ τὴ διατύπωση τοῦ Καμαριώτη: Ἡ θεώρηση τῆς εἰμαρμένης ὡς ἐρμηνευτικῆς ἀρχῆς τοῦ κοσμικοῦ καὶ κοινωνικοῦ γίνεσθαι ὀδήγησε τὸν Πλήθωνα σὲ «πραγματευόμενα ἢ ἀσεβούμενα», γιὰ τὰ ὁποῖα μπορεῖ νὰ ἀναρωτηθεῖ κανεὶς «ποῖα οὐ παρελαύνει κακίας ὑπερβολή»· σ' αὐτὰ τὰ «πραγματευόμενα ἢ ἀσεβούμενα» ὁ Πλήθων «ἀνέδην... καὶ ἀπαρακαλύπτως, τῆς ἀνάγκης ἐξαρτᾶ τὴν ἐν ἀνθρώποις κακίαν» μὲ ἀποτέλεσμα νὰ «ἀποφαίνεται» ὅτι «μὴ κατ' αὐτὸν μηδένα κακύνεσθαι, ἀλλ' ἄκοντας κακοὺς τοὺς κακοὺς ἐξαμαρτάνοντας γίνεσθαι». Ὅπως μάλιστα προσθέτει ὁ Καμαριώτης - ἂν κατανοοῦμε σωστὰ τὸν ἀνελλήνιστο ἐλληνικὸ λόγο του - ὁ Πλήθων «οὐκ ἀπὸ σκοποῦ τοῦτο» πράττει, «ἵνα», δηλαδή, «καταφεύγειν ἔχη πρὸς ἀνάγκην, καθ' ἣν, ἀλλ' οὐ καθ' ἑαυτὸν, κακὸς γίνεσθαι», ἀλλὰ πράττει τοῦτο γιὰτὶ ἀπλούστατα εἶναι «κακὸς ... γεγεννημένος, καὶ τῶν πώποτε κάκιστος»¹.

Μὲ τὴν ἀνάδειξη τοῦ περιεχομένου τῆς ἔννοιας τῆς ἀνάγκης ὡς ἓνα εἶδος κρίκου μεταξὺ εἰμαρμένης, μὲ τὴν ὁποία συνυφαίνεται, καὶ κακίας, τῆς

1. Ὁ.π. Τὸ πλήρες παράθεμα, ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τυπικὸ δεῖγμα μετάβασης τοῦ Καμαριώτη ἀπὸ τὸν σχολιασμὸ μιᾶς ἐπιμέρους ἀποψῆς στὸν σχολιασμὸ μιᾶς ἄλλης ἐπιμέρους ἀποψῆς τοῦ Πλήθωνα: «περὶ μὲν δὴ τούτων, ἐπὶ τοσοῦτον. τὰ δ' ἐφεξῆς πραγματευόμενα ἢ ἀσεβούμενα Πλήθωνι, ποῖαν οὐ παρελαύνει κακίας ὑπερβολήν; ἀνέδην γὰρ λοιπὸν καὶ ἀπαρακαλύπτως, τῆς ἀνάγκης ἐξαρτᾶ τὴν ἐν ἀνθρώποις κακίαν· ἀποφαινόμενος, μὴ κατ' αὐτὸν μηδένα κακύνεσθαι, ἀλλ' ἄκοντας κακοὺς τοὺς ἐξαμαρτάνοντας γίνεσθαι. οὐκ ἀπὸ σκοποῦ τοῦτο ποιῶν, ἵνα κακὸς αὐτὸς γεγεννημένος, καὶ τῶν πώποτε κάκιστος, καταφεύγειν ἔχη πρὸς τὴν ἀνάγκην, καθ' ἣν, ἀλλ' οὐ καθ' ἑαυτὸν, κακὸς γίνεσθαι.»

ὁποίας τὴν ὑπαρξὴ «ἐν ἀνθρώποις» αἰτιολογεῖ ὡς ὀλοσχερῶς ἐξαρτώμενης ἀπὸ αὐτὴν, ὁ Καμαριώτης πέτυχε νὰ δημιουργήσῃ τὴν στέρη πλεόν ἀφετηρία προκειμένου νὰ ἀσχοληθεῖ διεξοδικὰ μὲ τέσσερις ἀκόμη ἐπιμέρους ἀπόψεις τοῦ Πλήθωνα καὶ ἔτσι νὰ ὀλοκληρώσῃ τὸν ἔλεγχο τῶν «ἰσχυρισμῶν» τοῦ ἀσεβοῦς καὶ κακοῦ ἀντιπάλου του. Οἱ τρεῖς ἀπὸ αὐτὲς ἀφοροῦν τὶς ἐννοίες τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς δουλείας, ὅπως τὶς ὅρισε καὶ τὶς ἀνέλυσε στὴν *Νόμων συγγραφή* τοῦ ὁ Πλήθων «τῆς ἀνάγκης ἀποδαιρῶν τὸ ἄρχεσθαι», ἐνῶ ἡ τέταρτη ἀναφέρεται στὴν «θεόθεν γινομένην δίκην ἀνθρώποις»¹, πού μᾶς ἐπανασυνδέει μὲ τὴν ἤδη γνωστὴ μᾶς «θεοποιΐα» του.

Ἐλέγχοντας ὁ Καμαριώτης τὶς ἀπόψεις τοῦ Πλήθωνα γιὰ τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν δουλεία δὲν ἐγκαταλείπει παντελῶς τὸν οἰκεῖο σ' αὐτὸν χῶρο τῆς θεολογίας καὶ τῶν συνοδῶν τῆς ἀπαξιωτικῶν ἐκτιμήσεων καὶ ὕβρεων περὶ ἀσεβείας, περὶ κακότητος καὶ περὶ ἄλλων ἠχηρῶν παρόμοιων· ἐπανακάμπτει μὲν στὴ φιλοσοφία, πού ξέρει καὶ θέλει νὰ ἀναζητᾶ τὴν ἀλήθεια πέρα ἀπὸ τὶς ὁποῖες θρησκευτικὲς πεποιθήσεις τῶν διακόνων τῆς καὶ πέρα ἀπὸ τὶς ὁποῖες συναισθηματικὲς ἐξάρσεις τους σὲ προσωπικὸ ἢ μὴ προσωπικὸ ἐπίπεδο, ὅμως δὲν λησμονεῖ νὰ συνδέσει τὴν πρώτη ἀπὸ τὶς τρεῖς ἀπόψεις τοῦ Πλήθωνα γιὰ τὴν ἐλευθερία καὶ τὴ δουλεία μὲ τὴν ἀσέβεια καὶ μὲ τὴν κακία του². δὲν λησμονεῖ μάλιστα μετὰ τὸν ἔλεγχο τῆς τρίτης ἀποψῆς νὰ κρίνει τὸν Πλήθωνα γιὰ τὴν «ἀτιμίαν καὶ τὴν αἰσχύνην» του καθ' ὅλα ἄξιο «ἐπάρατός τε εἶναι, καὶ πυρὶ τῷ αἰώνιῳ ὕλῃ, μεθ' ἧς ἔτεκεν ἀσεβείας, ταμιευθήσεσθαι»³.

Ἡ προσφυγὴ τοῦ Καμαριώτη ὄχι μόνον στὴν ὕβρη περὶ ἀσεβείας καὶ κακίας τοῦ Πλήθωνα, ἀλλὰ καὶ - προπάντων! - στὴ διατύπωση μιᾶς καταδικαστικῆς ἀπόφασης, πού στέλνει τὸν ἀντίπαλό του μαζὶ μὲ τὴν ἀσέβειά του στὸ πῦρ τὸ αἰώνιο, δημιουργεῖ ἀναμφίβολα στὸν ἀναγνώστη τῶν *Λόγων* του ἓνα εὐλογο ἐρώτημα. Τὸ ἐρώτημα μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται τόσο στὸ εὐάλωτον τῶν περὶ ἐλευθερίας καὶ δουλείας ἀπόψεων τοῦ Πλήθωνα ὅσο καὶ στὴν ἐπιτυχή ἀνασκευὴ τους ἀπὸ τὸν Καμαριώτη. Ἀναρωτιέται, δηλαδή, κάθε προσεκτικὸς ἀναγνώστης τῶν δύο *Λόγων*, γιὰτὶ ἡ ἀνασκευὴ κάποιων ἐκ προοιμίου, θὰ λέγαμε, εὐάλωτων ἀπὸ ἱστοριοφιλοσοφικὴ σκοπιὰ ἀπόψεων γιὰ τὴν ἐλευθερία καὶ τὴ δουλεία θὰ πρέπει νὰ συνδεθεῖ ὅπωςδῆποτε μὲ τὴν ἀσέβεια καὶ τὸ αἰώνιον πῦρ τῆς κόλασης ἢ γιὰτὶ ὁ Καμαριώτης κατὰ τὸν ἔλεγχο αὐτῶν τῶν ἀπόψεων δὲν περιορίσθηκε μόνον στὴν ἀναζήτηση καὶ κατάδειξη τῶν

1. Τὰ δύο παραθέματα ἀπὸ τὴ σ. 156 καὶ τὴ σ. 192.

2. Πρβλ. ὁ.π., σ. 158.

3. Πρβλ. ὁ.π., σ. 186: «ἀλλ' ἡμεῖς οὐχ ἄπερ ἄξιον ἐκεῖνον (τὸν Πλήθωνα, Ν.Κ.Ψ.) ἀκούειν σκοποῦμεν, ἀλλ' ἄπερ ἡμᾶς καὶ ποιεῖν καὶ λέγειν δίκαιον, ταῦτα τιθέμεθα πρὸ παντός· ἀρκεῖν ἀντὶ πάσης ἀτιμίας καὶ αἰσχύνης ἡγούμενοι Πλήθωνι, τὰ οὕτως αὐτὸν ἐαυτὸν καταισχύνομεν, ὡς πᾶσιν ἐμελλεν, ἐπάρατός τε εἶναι, καὶ πυρὶ τῷ αἰώνιῳ ὕλῃ, μεθ' ἧς ἔτεκεν ἀσεβείας, ταμιευθήσεσθαι.»

άντιφάσεων, που αυτές, στην Πληθώνεια τουλάχιστον έκδοχή τους, προφανώς έμπεριέχουν. Με άλλα λόγια, γιατί ο Καμαριώτης δέν παύει νά θεολογεί, όταν μπορεί φιλοσοφών και μόνο φιλοσοφών νά ανασκευάζει απόψεις μη συμβατές με τή δική του - θεολογική έστω - σκέψη.

"Όπως και νά απαντηθεῖ τὸ ἐρώτημά μας σὲ μία ἀπὸ τὶς τρεῖς ἐκφάνσεις του, ἐκεῖνο πὸ πρῶτιστα μᾶς ἐνδιαφέρει ἀπὸ ἱστοριοφιλοσοφικὴ σκοπιὰ εἶναι, βέβαια, ἡ ἐπιχειρηματολογία, τὴν ὁποία ὁ Καμαριώτης εἶτε ὡς θεολογῶν φιλόσοφος εἶτε ὡς φιλοσοφῶν θεολόγος ἀνέπτυξε γιὰ τὴν ἀνασκευὴ τῶν ἀπόψεων τοῦ ἀντιπάλου του ἀκολουθώντας σὲ γενικὲς γραμμὲς γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ τὸ γνωστὸ μας σχῆμα τῆς κατὰ λέξη παράθεσης χωρίων ἀπὸ τὸ «Περὶ εἰμαρμένης» κεφάλαιο τῆς *Νόμων συγγραφῆς* καὶ τῆς ἀνάδειξης στὴ συνέχεια τῶν κατὰ τὴ γνώμη του «ἀσθενῶν» σημείων τοῦ περιεχομένου τους. Ἔτσι, πρῶτα παραθέτει τὴν κατὰ τὸν Πλήθωνα «ἀποδιαίρεση» τοῦ «ἄρχεσθαι» τῆς ἀνάγκης, σύμφωνα με τὴν ὁποία οἱ ἄνθρωποι «ἐλεύθεροι ... εἶναί τε πως, καὶ μὴ εἶναι» κι ὕστερα συζητᾷ τὶς ἐπιμέρους πτυχὲς τῆς, τῶν ὁποίων τὴν ὀρθότητα ἢ τὴν μὴ ὀρθότητα διερευνᾷ στὸ φῶς τῆς δικῆς του σύλληψης τοῦ κόσμου καὶ τῶν τεκταινομένων σ' αὐτόν¹.

Πρὶν μελετήσουμε, ὥστόσο, τὴν ἔρευνα τοῦ Καμαριώτη γιὰ τὴν ὀρθότητα ἢ τὴν μὴ ὀρθότητα τῶν ἐπιμέρους πτυχῶν τῶν περὶ ἐλευθερίας καὶ δουλείας ἀπόψεων τοῦ Πλήθωνα, θὰ πρέπει νά παρατηρήσουμε ὅτι τόσο ἡ ὑπογράμμιση τῆς ἐξάρτησης τῆς «ἐν ἀνθρώποις» κακίας ἀπὸ τὴν ἀνάγκη ὅσο καὶ ὁ ἐπιμερισμὸς ἢ ἡ «ἀποδιαίρεση» τῆς τελευταίας ὡς ἀρχῆς χρησιμεύουν μᾶλλον ὡς τελικὸ προγεφύρωμα ἀπόρριψης γενικᾶ τῆς εἰμαρμένης παρὰ ὡς ἀφετηρία ἀνασκευῆς τῶν ἐπιπτώσεων τῆς ἰσχύος τῆς. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ Καμαριώτης δέν ἀδικεῖ τὸν Πλήθωνα, ὅταν ἐρμηνεύει τὸ πῶς ἡ εἰμαρμένη διέπει τὸ κοσμικὸ καὶ κοινωνικὸ γίγνεσθαι παραπέμποντάς μας στὴ δράση τῆς συνυφασμένης μ' αὐτὴν ἔννοιας τῆς ἀνάγκης. Δέν φαντάζει μάλιστα ὡς παράδοξη ἢ καὶ παράλογη ἢ ὅλη του προσπάθεια νά συνδέσει τὴν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας ἢ τὴν ἀντίθετή τῆς ἔννοια τῆς δουλείας με τὴν ἀνάγκη καὶ ἔτσι νά ὀρίσει τὴν πρώτη ὡς παντελῶς ἀπαλλαγμένη καὶ τὴ δεύτερη ὡς παντελῶς ἐξαρτημένη ἀπὸ αὐτήν. Ὁ Πλήθων, ἄλλωστε, στὸ κείμενο, τὸ ὁποῖο καὶ ὁ Καμαριώτης παραθέτει κατὰ λέξη, δέν ἀρνεῖται τὴ δυνατότητα σύνδεσης τῆς ἔννοιας τῆς εἰμαρμένης με τὴν ἔννοια τῆς ἀνάγκης, τὴ θεωρεῖ ὅμως ἐσφαλμένη. Γράφει χαρακτηριστικᾶ: «εἰ μὲν γὰρ ἐλευθερίαν τις τὴν οὐκ ἀνάγκην καλεῖ, οὐκ ἂν ὀρθῶς φαίνοιτο καλῶν. ἀναγκάζοιτο γὰρ δουλείαν τὴν ἀνάγκην καλεῖν.»²

1. Πρβλ. ὁ.π., σ. 156 κ.έ. καὶ Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος, ὁ.π., σ. 74.

2. Ὁ.π. Πρβλ. καὶ Ματθαίου Καμαριώτου, ὁ.π., σ. 158.

Ἡ τελευταία φράση τοῦ Πλήθωνα εἶναι προφανῶς ἐνδεικτικὴ τῆς ἀδυναμίας του νὰ αἰτιολογήσει κατὰ τρόπο πειστικό, γιατί κανεὶς «οὐκ ἂν ὀρθῶς φαίνοιτο καλῶν», ὅταν προσεγγίζει τὴν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας ἢ καὶ τῆς δουλείας μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἀνάγκης. Κι ἂν μὲ τὸ ρῆμα «ἀναγκάζοιτο» ἐπισημαίνεται τὸ τί πράγματι ἐπεταί τῆς ὑποθετικῆς πρότασης «εἰ τις ἐλευθερίαν τὴν οὐκ ἀνάγκην καλεῖ», αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι δὲν νομιμοποιεῖται ἡ προσέγγιση τῆς ἔννοιας τῆς δουλείας μὲ βάση τὴν ἔννοια τῆς ἀνάγκης. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς καὶ τὰ ὅσα προσθέτει στὴ συνέχεια περιπλέκουν παρὰ ἀποσαφηνίζουσαν τὴν ἀπόπειρά του νὰ τεκμηριώσῃ τὴν πρόταση «οὐκ ἂν ὀρθῶς φαίνοιτο καλῶν»: «τῇ δὲ δουλείᾳ καὶ δεσποτείᾳ δῆπου εἶναι τινα δεῖ, ἢ δουλεύσει, δουλεία οὖσα· τῇ οὖν πρεσβυτάτῃ ἀνάγκῃ, καὶ ἡ μόνη αὐτῇ δι' αὐτὴν ἀναγκαίως ἔχει, τὰ δ' ἄλλα ἅπαντα δι' ἐκείνην, ἣν τὰγαθὸν τε αὐτὸ καὶ τὸν Δία φαμέν, τίς ποτε ἔσεται δεσποτεία ἢ δουλεύσει; οὐ γάρ που ἡ αὐτῇ, δεσποτεία ἅμα καὶ δουλεία ἔσται.»¹

Στὴν τεκμηρίωση αὐτῇ δὲν μᾶς ἀποκαλύπτεται μόνο τὸ ἀδιέξοδο τῆς σκέψης τοῦ Πλήθωνα, ὁ ὁποῖος προσφεύγει πλέον καὶ στὴ διατύπωση ἐρωτημάτων τοῦ τύπου «τῇ ... πρεσβυτάτῃ ἀνάγκῃ ... τίς ποτε ἔσεται δεσποτεία ἢ δουλεύσει», ἀλλὰ καὶ ὁ λόγος, γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Καμαριώτης παρέμεινε θεολόγος, ἐνῶ θὰ μπορούσε φιλοσοφῶν νὰ σχολιάσει τὰ ὅσα ὁ ἀντίπαλός του ἰσχυρίζεται. Ἡ ἀναφορὰ στὴν «πρεσβυτάτην ἀνάγκην» ὡς τὴν μόνη ποὺ «αὐτῇ δι' αὐτὴν ἀναγκαίως ἔχει» καὶ ὡς ἐκείνην, «ἣν τὰγαθὸν τε αὐτὸ καὶ τὸν Δία φαμέν» προκαλοῦσε ἀσφαλῶς - καὶ προκαλεῖ - ὁποιονδήποτε γιὰ τὴν πίστη τοῦ Χριστοῦ μαχόμενος θεολόγος, ποὺ ὡς μαχόμενος οὕτως ἢ ἄλλως δὲν διακρίνεται, βέβαια, γιὰ τὴν νηφαλιότητά του. Ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ γιὰ τί ὁ Καμαριώτης μετὰ τὴν ἀκριβῆ παράθεση τῶν λόγων τοῦ Πλήθωνα ἔσπευσε νὰ ἀναρωτηθεῖ «τί τις ἂν εἴποι πρὸς ταῦτα»² καὶ νὰ σημειώσῃ ἐπιπρόσθετα μὲ ξεχωριστὴ δηκτικότητά: «πότερον εἰδέναι Πλήθωνα ἢ λέγει, ἢ ἀγνοεῖν; εἰ μὲν ἀγνοεῖν ὡς εἰς καλὸν τῆς εἰμαρμένης ἀπώνατο, παραπλησίως ἔχων μαινομένῳ, καὶ μὴ εἰδότι ἢ φθέγγεται· ἐκεῖνα λέγων, ἅπερ οὐχ ὅτι σοφῶ ἀνδρὶ, ἀλλ' οὐδὲ τῷ τυχόντι καὶ ὄτρωυν, ἐκὼν τις ἂν ἐπιτρέψειεν, οὕτως ἔχοντα πάνυ ἀμαθῶς τε ἅμα καὶ ἀσεβῶς. εἰ δὲ εἰδέναι, καὶ τίνα τῶν πώποτε σοφιζομένων, οὐ παρήλασε τῇ κακίᾳ, πρεσβύτης ἀνὴρ, οὕτω σοφιζόμενος ἀπαρακαλύπτως, ὡς παντὶ καὶ ὄτρωυν, ἔμελλεν εὐφώρατος εἶναι.»³

Ὁ Καμαριώτης, ὥστόσο, πέρα ἀπὸ τὴν δηκτικότητά του, ποὺ κορυφώνεται στὶς ἐκφράσεις «γυμνὸν ... πᾶσι προδεικνύς τὸ τῆς ἑαυτοῦ ψυχῆς πονηρότατον καὶ ἀσεβέστατον προσωπεῖον», «τίνι ... οὐ κατάδηλα τὰ περὶ τῆς

1. Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος, ὁ.π. Πρβλ. καὶ Ματθαίου Καμαριώτου, ὁ.π.

2. Ὁ.π.

3. Ὁ.π.,

ἀνάγκης καὶ δουλείας αὐτῷ τερατολογούμενα», «πῶς ταῦτα οὐκ ἔτιοι ἀγνοοῦντος ἃ λέγει, ἢ ἐκόντος ἐξαπατᾶν πειρωμένου»¹ κ.λ.π., διαθέτει αὐτῇ τῇ φορᾷ καὶ ἀξιοπρόσεκτα ἐπιχειρήματα, πού ἐλέγχουν τὰ ὅσα ὁ Πλήθων μᾶς διδάσκει στοῦ «Περὶ εἰμαρμένης» κεφάλαιο τῆς *Νόμων* συγγραφῆς του γιὰ τὸν ὄρισμό τῆς ἐλευθερίας ὡς «οὐκ ἀνάγκην» καὶ τῆς δουλείας ὡς ἀνάγκην. Κατὰ τὸν Καμαριώτη ὑπάρχει καταρχὴν κάποια σχέση «μεταξὺ τοῦ ἀναγκάζοντος καὶ ἀναγκαζομένου, ἢ δεσπόζοντος καὶ δουλεύοντος», ἐνῶ «τὸ τῆς δουλείας ὄνομα εἶωθε» γι' αὐτὸν «λέγεσθαι» ὄχι «ἐπὶ τοῦ δεσπόζοντος τὸ αὐτό», ἀλλὰ «μάλιστα ἐπὶ τοῦ δουλεύοντος»². Ὅταν, λοιπόν, ὁ Πλήθων διατείνεται ὅτι «εἰ ἐλευθερίαν τις τὴν οὐκ ἀνάγκην καλεῖ, ἀναγκασθήσεται δουλείαν τὴν ἀνάγκην κατονομάζειν», τότε δὲν ἀντιλαμβάνεται πῶς μὲ «ὅ,τι ποτέ φησιν» γιὰ «τὸ καταναγκάζεσθαι, καὶ ὡς εἰ καταναγκάζεται» δέχεται οὐσιαστικά «καὶ ἀνάγκην τινὰ ... ἢ ἀναγκάζεται, καὶ καθ' ἣν ἀναγκαζόμενον πάσχει»³. Αὐτὴν τὴν «ἐν τε τῷ ἀναγκάζοντι, καὶ ἀναγκαζομένῳ» ἐνυπάρχουσαν ἀνάγκην ἀναγνωρίζει ὁ Καμαριώτης ὡς πραγματικὴ καὶ «λόγῳ» μόνον «παρὰ τὸ ἀναγκάζον καὶ ἀναγκαζόμενον διαφέρουσιν»⁴. Ἐξάλλου, ὅπως συμπληρώνει, ὁ Πλήθων «προσπερνᾶ ... τὸ τῆ δουλείᾳ δεῖν εἶναί τινα καὶ δεσποτείαν, οὐχ ἢ δεσπόσει, ἀλλὰ ἢ δεσπόσεται». ὅμως κανεὶς ἐνδεχομένως δὲν ἐμποδίζεται «καὶ ἐλευθερίαν τὴν μὴ ἀνάγκην καλεῖν, καὶ τὴν ἀνάγκην οὐδὲν ἔττον, μὴ πᾶσαν δουλείαν κατονομάζειν, ἀλλ' αὐτὸ τοῦτο καὶ τινα ἀνάγκην δεσποτείαν, ἢ τὸ δουλεῖον δουλεύσει», πού σημαίνει ὅτι «οὐ πρὸς δοῦλον ἀποδίδεται δοῦλος, ἀλλὰ πρὸς δεσπότην»⁵. Ἡ μὴ ἀποδοχὴ τῆς ἀλήθειας αὐτῆς μᾶς ἐκτρέπει καὶ στοῦ ζήτημα τῆς ἀνάγκης καθὼς ὀρίζουμε «τὸ τῆς ἀνάγκης ὄνομα, ἐπὶ τοῦ ἠναγκασμένου» καὶ ὄχι ἐπὶ τοῦ «ἀναγκάζοντος» μὲ ἀποτέλεσμα νὰ διατρέχουμε ἔτσι τὸν κίνδυνο νὰ ἐγκλωβιστοῦμε σὲ μία «εἰς ἄπειρον ... ἀναγωγὴν», ἀφοῦ τὸ ζητούμενο παραμένει πάντα «ὃ μὴ ἀναγκαζόμενον αὐτὸ ἀναγκάσει». μὲ ἄλλα λόγια, συλλαμβάνουμε τὴν ἐννοια τῆς ἀνάγκης «ὡς οὐχ ἢ ἀναγκάσει, ἀλλ' ἢ καὶ αὐτὴ ἀναγκάζεται»⁶. Ὁ Καμαριώτης θεωρεῖ ἐπιπλέον «ἀμήχανον καὶ ἄτοπον» τὴ σύλληψη τῆς ἐννοιας τῆς ἀνάγκης «ἐπ' ἀμφοῖν», δηλαδή «καὶ ἐπὶ τῶν δουλεύοντων, ἢ δουλεύουσι, καὶ ἐπὶ τῆς ἀνάγκης, ἢ καὶ αὐτὴ δουλεύει ὁμοίως» τὸ «δέον», κατὰ τὴ γνώμη του, εἶναι «μηδόλως ἐπὶ τῆς ἀνάγκης τὴν δουλείαν λαμβάνειν», ἀφοῦ τελικὰ καὶ ἡ ἀνάγκη «οὐχ ἢ ἀναγκάζεται, ἀλλ' ἢ ἀ-

1. Ὁ.π., σ. 158 κ. ἐ.

2. Πρβλ. ὁ.π., σ. 160.

3. Πρβλ. ὁ.π., σ. 160 κ. ἐ.

4. Πρβλ. ὁ.π., σ. 162.

5. Πρβλ. ὁ.π.

6. Πρβλ. ὁ.π.

ναγκάζει προσαγορεύεται»¹. Αυτό, βέβαια, μπορεί νὰ λέγεται «καὶ ἐπὶ τῶν ἀναγκαζομένων», ὅμως λέγεται «καθ' ἕτερον λόγον»: «ἡ γὰρ ἀνάγκη καὶ τοῦ ἀναγκάζοντος καὶ ἐν τῷ ἠναγκασμένῳ ἐστίν.» Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς, ὅπως συμπεραίνει, «οὐχ ἡ ἀνάγκη δουλεύσει τε, καὶ δεσπόσεται ἡ αὐτή, εἴγε δὴ πρὸς μὴ ἀνάγκην, τὸ ἐλεύθερον λέγοιτο»².

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ ὅλη προσπάθεια τοῦ Καμαριώτη νὰ καταδείξει ὅτι τὸ κατ' αὐτὸν «δέον» ἐπιβάλλει ἡ ἔννοια τῆς δουλείας νὰ «ἀποδίδεται ... πρὸς δεσπότην» καὶ ἡ ἔννοια τῆς ἀνάγκης νὰ ὀρίζεται «ἐπὶ τοῦ ἀναγκάζοντος» καὶ ἐπομένως ὅτι ὁ Πλήθων σφάλλει, ὅταν πρεσβεύει πῶς ὁ ὀρισμὸς τῆς ἐλευθερίας ὡς «οὐκ ἀνάγκης» συνεπιφέρει τὸν ὀρισμὸ τῆς δουλείας ὡς ἀνάγκης, φαντάζει σὲ ἕνα πρῶτο ἐπίπεδο περισσότερο σὰν παιχνίδι λέξεων, πού κουράζει καὶ τὸν πλέον καλοπροαίρετο καὶ ἐπίμονο ἀναγνώστη τῶν Λόγων, καὶ λιγότερο ὡς ἐπιχειρηματολογία, πού μὲ ἀπόλυτη σαφήνεια ἀνασκευάζει κάποιες συγκεκριμένες ἀπόψεις. Τὴν λανθάνουσα σ' αὐτὴν τὴν προσπάθεια σαφήνεια, πού ἐπιτυγχάνεται μόνο μὲ τὴν αὐστηρὴ ἐφαρμογὴ τῶν κανόνων τῆς λογικῆς στὴν ἀλληλουχία τῶν ἐπιμέρους συλλογισμῶν, ἀνακαλύπτουμε ἀσφαλῶς σὲ ἕνα δεύτερο ἐπίπεδο, ὅταν, δηλαδή, προβάλλουμε τὰ ὅσα ἀναπτύσσει ὁ Καμαριώτης στὸ φῶς τῆς γνωστῆς μας δηκτικῆς παρατήρησής του, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ Πλήθων ἀγνοεῖ πῶς τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὸν ὀρισμὸ τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς δουλείας «ὡς εἰς καλὸν τῆς εἰμαρμένης ἀπώνατο»³. Ἐλέγχοντας, λοιπόν, ὁ Καμαριώτης τὶς ἀπόψεις αὐτὲς ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ περιεχομένου τῶν ὄρων, πού τὶς συνθέτουν, ἀποδυναμώνει μέρος τῆς ἰσχύος τῶν στηριγμάτων τοῦ «καλοῦ τῆς εἰμαρμένης», πού θέλει πάση θυσίᾳ νὰ καταδείξει ὡς ἐσφαλμένη. Αὐτός, ἄλλωστε, εἶναι ὁ λόγος, γιὰ τὸν ὁποῖο ἀναφέρεται στὴν ἔννοια τῆς εἰμαρμένης τόσο στὴν ἀρχὴ ὅσο καὶ στὸ τέλος τοῦ ἐλέγχου τῶν γραφομένων τοῦ Πλήθωνα γιὰ τοὺς ὀρισμοὺς τῶν ἐννοιῶν τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς δουλείας μὲ βάση καὶ στὶς δύο περιπτώσεις τὴν ἔννοια τῆς ἀνάγκης. Κι ἂν ἡ ἀναφορὰ τῆς ἀρχῆς μᾶς παραπέμπει γενικὰ στὴν ἄγνοια τοῦ Πλήθωνα γιὰ τὸ τί ὁ ἴδιος γράφει, ἡ ἀντίστοιχὴ της στὸ τέλος τοῦ ἐλέγχου διατυπώνεται μᾶλλον γιὰ νὰ μᾶς καταστήσει κοινωνοὺς τῆς γνώσης τοῦ Καμαριώτη γιὰ τὸ ποιά εἶναι ἡ ἀλήθεια καὶ ποιὸς τὴν «πολεμεῖ, τοὺς μὲν ποιῶν δούλους, τοὺς δ' ἐλευθέρους, καὶ οὐ τοῖς αὐτοῖς ἀμφοτέρᾳ πη ἀποδίδους»⁴.

Τὴν ἀλήθεια του ὁ Καμαριώτης καταθέτει γι' αὐτὸ κατ' ἀντιπαράθεση πρὸς ὅ,τι ὁ Πλήθων πρεσβεύει καταρχὴν περὶ ἐλευθερίας καὶ δουλείας. Ἔτσι

1. Πρβλ. ὁ.π., σ. 162 κ. ἐ.

2. Πρβλ. ὁ.π., σ. 164.

3. Τὸ παράθεμα ἀπὸ τὴ σ. 158.

4. Ὁ.π., σ. 168.

τονίζει με ιδιαίτερη έμφαση: «ἡμεῖς δὲ οὔτε τὸ ἐλεύθερον καὶ δοῦλον παραπλησίως αὐτῶ (τῷ Πλήθωνι, Ν.Κ.Ψ.) λέγομεν», ἀλλὰ «ὁμοίως ἅπαντας ἐλευθέρους καὶ δούλους». Ἐλεύθεροι εἶναι ὅσοι διακατέχονται ἀπὸ τὸ «πρέπον ἀξίωμα» τόσο ὡς πρὸς τὸ αὐτεξούσιον καὶ τὸ «διασεσωκέναι» ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὸ λογικὸν καὶ αὐτεξούσιον· «διὰ τὸ αὐτεξούσιον» οἱ ἄνθρωποι εἶναι δοῦλοι καὶ τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ἑαυτοῦ τους. Δοῦλοι στὴν κυριολεξία εἶναι, ἀντίθετα, ὅσοι μὲ τὴ θέλησή τους παραδίδονται στὸν «πικρότατον δεσπότην», ποὺ εἶναι ἡ ἁμαρτία, καὶ ἔτσι «ἀποσχοινίζονται» ὄχι μόνο «τῆς εὐδαιμονίας τε καὶ μακαριότητος», ἀλλὰ «καὶ τοῦ ὄντως ἀγαθοῦ»¹. Στὴν ἀδιαμφισβήτητη γιὰ τὸν Καμαριώτη ἀλήθεια τῆς διάκρισης τῶν ἀνθρώπων σὲ ἐλευθέρους καὶ δούλους μὲ μοναδικὸ κριτήριον τὴν ἔννοια τῆς ἁμαρτίας καὶ τὴν συνακόλουθὴ τῆς ἔννοια τῆς σωτηρίας ὀφείλεται, ἄλλωστε, καὶ ἡ μὴ ἀποδοχὴ τῆς ἀνάγκης ἢ τῆς ταυτόσημης μ' αὐτὴν εἰμαρμένης, ὅπως τὴν ἔννοεῖ καὶ τὴν προβάλλει «ἀνοήτως τὰ μὴ ὄντα τερατευόμενος» ὁ Πλήθων: «οὔτε δὴ τῆς ἀνάγκης οὐδένα δοῦλον ἀποκαλοῦμεν, ἢ νοεῖ τὸ τῆς ἀνάγκης ὄνομα Πλήθων, τὴν αὐτὴν εἶναι εἰμαρμένην τιθεῖς, ἣν καὶ πρεσβυτάτην ἀνάγκην ἀποκαλεῖ ... καὶ ἣν τὰγαθὸν αὐτὸ καὶ τὸν Δία φησὶν εἶναι» καὶ οὔτε «οὐδένα δοῦλον εἶναι φαμέν, καὶ αὐτὸ οὐδένα ἐλεύθερον»², ἐνῶ ὁ Πλήθων καὶ «τῇ τε ... ἀληθείᾳ πολεμεῖ καὶ ἑαυτῷ περιπίπτει ... νῦν μὲν ἐκεῖνα λέγων, ἃ τῆς ἀνάγκης ἀποφάσκει τὴν δεσποτείαν, νῦν δ' ὡσπερ μεταβαλλόμενος αὐθις, ἐκεῖνα τιθεῖς, ἐξ ὧν ἐξ ἀνάγκης ἢ τῆς ἀνάγκης δεσποτεία εἰσάγεται.»³

Τὸ ὅτι ὁ Πλήθων μεταβάλλει τὶς περὶ ἀνάγκης ἀπόψεις του ὡς σημείου ἀναφορᾶς τῶν ἐννοιῶν τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς δουλείας προκύπτει κατὰ τὸν Καμαριώτη ἀπὸ τὴν ἐκ μέρους του προβολὴ τοῦ «κωλύεσθαι, ἢ μὴ κωλύεσθαι τινὰ, ζῆν ὡς βούλεται» ὡς μᾶλλον ἀποτελεσματικότερης ἀφειτηρίας γιὰ τὸν ὀρισμὸ τῶν δύο αὐτῶν ἐννοιῶν. Ὁ Πλήθων στὸ «Περὶ εἰμαρμένης» κεφάλαιο τῆς *Νόμων* συγγραφῆς του παρατηρεῖ πράγματι: «εἰ δ' οὐ ταύτη (τῇ ἀνάγκῃ, Ν.Κ.Ψ.) τὶς ὀριεῖται δουλείαν τε καὶ ἐλευθερίαν, ἀλλ' ἐκείνη

1. Πρβλ. ὅ.π., σ. 166: «ἡμεῖς δὲ οὔτε τὸ ἐλεύθερον καὶ δοῦλον παραπλησίως αὐτῶ λέγομεν, οὐ γὰρ τῶν ἀνθρώπων τοὺς μὲν ἐλευθέρους εἶναι, τοὺς δὲ δούλους, ἀλλ' ὁμοίως ἅπαντας ἐλευθέρους καὶ δούλους. τοῦτο καὶ τοῦ τῶν ἐναντίων πείθοντος λόγου, εἶπερ τὸ αὐτὸ τῶν ἐναντίων δεκτικὸν παρά μέρος. τὸ αὐτὸ δὲ οὐκ εἶδει πάντως, οὐδὲ τῇ διχοτομίᾳ, ὡς ἑτερατεύετο Πλήθων, εἰ καὶ ἔστιν ἐφ' ὧν ἀληθεύεται καὶ ταῦτα, ἀλλ' ἀριθμῶ. ἐλευθέρους μὲν τῶ αὐτεξουσίῳ, καὶ τῶ διασεσωκέναι, τὸ λογικῶ τε καὶ αὐτεξουσίῳ πρέπον ἀξίωμα· δούλους δὲ Θεοῦ τε καὶ ἑαυτῶν, καὶ τοῦτ' αὐθις διὰ τὸ αὐτεξούσιον. ὃν δὴ τρόπον δουλείας ἀγαθὸν ὄντα, καὶ διατηροῦντα ἐν τὰγαθῶ, εἰ ἑαυτῶ τις ὡς προσήκει μὴ διασώσεται, οὐτ' ἀγαθὸς ἂν εἴη, καὶ οὕτως εὐδαίμων τε καὶ μακάριος. καὶ μετὰ τοῦ ἐτέρου τῆς δουλείας γίνεται τρόπου, πικροτάτῳ δεσπότητῃ ἁμαρτία, ἑαυτὸν ἐκὼν ἐκδιδούς, ἀποσχοινίζοντι τῆς εὐδαιμονίας τε καὶ μακαριότητος, καὶ τοῦ ὄντως ἀγαθοῦ.»

2. Ὁ.π., σ. 168.

3. Ὁ.π., σ. 168 κ. ἐ.

μᾶλλον, τῷ κωλύεσθαι, ἢ μὴ κωλύεσθαι τινα, ζῆν ὡς βούλεται, βούλοιτο δ' ἂν πᾶς τις, πράττειν τε εὖ καὶ εὐδαιμονεῖν.»¹ ὅμως, ἀντιπαρατηρεῖ ὁ Καμαριώτης, ἂν δεχτεῖ κανεῖς τὴν νέα αὐτῆ πρόταση τοῦ Πλήθωνα, τότε τίθενται ὡς βάση τοῦ ὀρισμοῦ τῶν ἐννοιῶν τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς δουλείας ἐκεῖνα, «ἐξ ὧν ἐξ ἀνάγκης ἢ τῆς ἀνάγκης δεσποτεία εἰσάγεται»². Καὶ εἰσάγεται «ἐξ ἀνάγκης ἢ τῆς ἀνάγκης δεσποτεία», γιατί, ὅπως ὑπογραμμίζεται, τὸ «κωλύεσθαι καὶ μὴ κωλύεσθαι τινα ζῆν ὡς βούλεται ... ἐστὶ ταῦτόν, τῷ ἀναγκάζεσθαι καὶ μὴ ἀναγκάζεσθαι»³. Κατὰ τὸν Καμαριώτη ἀποδεικνύεται, λοιπόν, ὅτι ὁ Πλήθων ὄχι μόνο «τῇ τε οὖν ἀληθείᾳ πολεμεῖ», ἀλλὰ καὶ ὅτι «ἐαυτῷ περιπίπτει» φάσκων καὶ ἀντιφάσκων.

Ἡ μεταβολὴ τῶν ἀπόψεων τοῦ Πλήθωνα ὡς πρὸς τὸ πῶς ὀφείλουν νὰ ὀρίζονται οἱ ἐννοίες τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς δουλείας δὲν εἶναι, βέβαια, τυχαία. Συνδέεται καὶ πάλι μὲ τὴν διακαῆ ἐπιθυμία του νὰ αἰτιολογήσει τὴν παρουσία τοῦ κακοῦ «ἐν ἀνθρώποις», ἀφοῦ, ὅπως ὁ ἴδιος συμπεραίνει, «ἄκοντας κακοὺς τοὺς κακοὺς γίνεσθαι ἐξαμαρτάνοντας»⁴. Τὸ συμπέρασμα τοῦ Πλήθωνα δὲν βρίσκει, ἐννοεῖται, σύμφωνο τὸν Καμαριώτη, ὁ ὁποῖος δράττεται τῆς εὐκαιρίας νὰ χαρακτηρίσει γιὰ μία ἀκόμη φορά τὸν ἀντίπαλό του ὡς «τερατευόμενον»⁵, ὡς «ἐαυτῷ ποικίλως περιπίπτοντά τε καὶ ἀντιφάσκοντα»⁶, ὡς «τοῦ ὑγιοῦς διαπίπτοντα»⁷ κ.λ.π. Ἀνάλογους χαρακτηρισμοὺς συναντοῦμε, ἄλλωστε, καὶ ὅταν ἐλέγχει μία ἄλλη - τὴν τρίτη κατὰ σειρά - πρόταση τοῦ Πλήθωνα γιὰ τὴν ἐπίλυση τοῦ προβλήματος τοῦ ὀρισμοῦ τῶν ἐννοιῶν τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς δουλείας. Οἱ ἀναγνώστες τῶν Λόγων του πληροφοροῦνται ἐκ νέου ὅτι ὁ Πλήθων «ἢ ἐπιλαθόμενος ὁ ἐπαγγελόμενος ἔτυχεν ἐν ἀρχῇ, ἢ ἐκῶν» ἐξετράπη «τῆς ἀληθείας καὶ τοῦ ὑγιοῦς»⁸, ὅτι συνταίριασε μεταξύ τους «τὰ χειριστά τε καὶ ἐπονείδιστα»⁹, ὅτι περιέπεσε σὲ μεγάλη «ἀβελτηρία καὶ ἀκαταλληλία τοῦ λόγου»¹⁰, ὅτι ἀποδείχτηκε «τῶν πώ-

1. Γεωργίου Γεμιστοῦ - Πλήθωνος, ὁ.π., σ. 74 κ.έ. Πρβλ. καὶ Ματθαίου Καμαριώτου, ὁ.π., σ. 170.

2. Πρβλ. ὁ.π., σ. 168 κ.έ.: «νῦν μὲν ἐκεῖνα λέγων, ἃ τῆς ἀνάγκης ἀποφάσκει τὴν δεσποτείαν, νῦν δ' ὥσπερ μεταβαλλόμενος αἰθίς, ἐκεῖνα τιθεῖς, ἐξ ὧν ἐξ ἀνάγκης ἢ τῆς ἀνάγκης δεσποτεία εἰσάγεται.»

3. Πρβλ. ὁ.π., σ. 172.

4. Πρβλ. Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος, ὁ.π., σ. 76 καὶ Ματθαίου Καμαριώτου, ὁ.π., σ. 170.

5. Ὁ.π.

6. Ὁ.π., σ. 174.

7. Ὁ.π., σ. 176.

8. Ὁ.π., σ. 180.

9. Ὁ.π., σ. 186: «καίτοι τί ὅ,τι καὶ τῶν χειριστῶν τε καὶ ἐπονείδιστων, οὐκ ἂν ἤρμωτον ἀκούειν αὐτόν;»

10. Ὁ.π., σ. 188.

ποτε αίσχροτέρος τε και ἀναιδέστερος»¹ και ἄλλα ἡχηρὰ παρόμοια, τὰ ὅποια ἐξαιτίας τῆς ὀξύτητάς τους - ἀλλά, θὰ προσθέταμε, και ἐξαιτίας τῆς κενότητάς τους - μάλλον ἀδυνατίζουν παρὰ ἐνισχύουν τὴν πειστικότητα τῆς ὕλης ἐπιχειρηματολογίας, ποὺ ἀναπτύσσεται γιὰ τὴν ἀνασκευὴ και τῆς νέας πρότασης τοῦ θεολογοῦντος φιλοσόφου τοῦ Μυστρά.

Ἡ ὁμοιότητα τῶν ὕβρεων εἰς βάρος τοῦ Πλήθωνα δὲν ὀφείλεται, ἀσφαλῶς, μόνο στὴν πενία τοῦ κατηγοροῦ του ὡς πρὸς τὰ ἀποθέματά του σὲ φραστικές ὑπερβάσεις τῆς ὁποίας ἐπιχειρηματολογίας του· ὀφείλεται ἀναμφίβολα - τουλάχιστον ἐν μέρει - και στὴ συγγένεια τῶν ὄσων τὸ θύμα τῶν ὕβρεων αὐτῶν εἶχε νὰ προτείνει γιὰ τὸν ὀρισμὸ τῆς ἐλευθερίας και τῆς δουλείας διατηρώντας ὡς ἀρχικὸ σημεῖο ἀναφορᾶς και στὶς τρεῖς περιπτώσεις τὴν ἐννοια τῆς εἰμαρμένης, τὴν ἀπόλυτη ἰσχὺ τῆς ὁποίας πρόβαλε στὸ ὁμῶνυμὸ τῆς κεφάλαιο τῆς *Νόμων* συγγραφῆς του. Καὶ μπορεῖ μὲν ὁ ὅρος εἰμαρμένη νὰ μὴν ἀπαντᾶται στὸ κείμενο τῶν τριῶν χωρίων, τὰ ὅποια ὁ Καμαριώτης παραθέτει στὸν δεῦτερο τῶν δύο *Λόγων* του προκειμένου νὰ ἐλέγξει τὴν ὀρθότητα τῶν περὶ ἐλευθερίας και δουλείας ἀπόψεων τοῦ ἀντιπάλου του· ὅμως τόσο ὁ ἤδη γνωστὸς μας λόγος γιὰ τὴν «πρεσβυτάτην ἀνάγκην ... ἦν τάγαθόν τε αὐτὸ και τὸν Δία φαμέν» στὴν πρώτη περίπτωση² ὅσο και ἡ δήλωση στὴν ὑπὸ μελέτη τρίτη περίπτωση πῶς ἀν κανεῖς «τῷ ἄρχεσθαι και μὴ, ὀριεῖται ... τὴν δουλείαν και ἐλευθερίαν», τότε «οὐ μόνον ἅπαντας ἀνθρώπους δούλους εἶναι, τῷ ἄρχεσθαι, ἀλλὰ και Θεοὺς ἅπαντας, πλὴν Διός»³, μᾶς ἀποκαλύπτουν πέρα ἀπὸ κάθε ἀμφιβολία ὅτι ὁ Πλήθων θεολογεῖ φιλοσοφῶν στὰ πρότυπα τῆς ἀρχαιοελληνικῆς σύλληψης τοῦ θείου, στὰ πλαίσια τῆς ὕψιστης ἀρχῆς τῆς ὁποίας, δηλαδὴ τῆς εἰμαρμένης, διατυπώνει και τὶς περὶ ὀρισμοῦ τῆς ἐλευθερίας και δουλείας ἀπόψεις του. Γι' αὐτὸ, ἄλλωστε, χαρακτηρίσαμε ἤδη τὶς ἀπόψεις του αὐτὲς ὡς ἐκ προοιμίου εὐάλωτες ἀπὸ ἱστορικοφιλοσοφικὴ σκοπιὰ και γι' αὐτὸ θέσαμε τὸ ἐρώτημα, γιὰτὶ ὁ Καμαριώτης δὲν περιορίστηκε στὴν ἀνασκευὴ τους μὲ ἐπιχειρήματα ἀπὸ τὴν πλούσια, ὅπως ἀποδεικνύεται, φιλοσοφικὴ φαρέτρα του, ἀλλὰ προσέφυγε ἀκόμη και στὴν κατ' ἀντιπαράθεση παρουσίαση τῶν δικῶν του πεποιθήσεων περὶ προνοίας και περὶ δημιουργοῦ Θεοῦ, ποὺ σὲ τελευταία ἀνάλυση - και τηρουμένων, βέβαια, τῶν ἀναλογιῶν και τῶν διαφορετικῶν ἰδεολογικῶν φορτίσεων τους - ἀντιστοιχοῦν σὲ γενικὲς γραμμὲς στὸ δίδυμο τῶν ἐννοιῶν τῆς ἀρχαιοελληνικῆς θεολογικῆς σκέψης εἰμαρμένη και Ζεὺς.

1. Ὁ.π.

2. Πρβλ. Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος, ὁ.π., σ. 74. Πρβλ. ἐπίσης Ματθαίου Καμαριώτου, ὁ.π., σ. 158.

3. Πρβλ. Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος, ὁ.π. Πρβλ. και Ματθαίου Καμαριώτου, ὁ.π., σ. 178.